

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

1. ΠΕΡΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ

Α. Προεπιστημονικὴ παρατήρησις.

1. *Ἡ γένεσις τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως ἐκ τοῦ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνος.*

Ὅχι μόνον ἡ κτῆσις ἐμπειριῶν περὶ τοῦ ποιοῦ τοῦ ἔξω κόσμου εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ζωῇ, ἀλλ' ὡσαύτως καὶ ἡ συλλογὴ ἐμπειριῶν περὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου, δηλαδὴ ἡ ψυχολογικὴ παρατήρησις. Εἴτε τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ εἶδους, εἴτε τὴν τοῦ αὐτοῦ ἐξομεν πρὸ ὀφθαλμῶν, κατ' ἀμφοτέρας βλέπομεν, ὅτι ἐπιτακτικὸν καθήκον τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἡ παρατήρησις τοῦ ψυχικοῦ βίου (κατ' ἀρχὰς τῶν ἄλλων) καὶ ἡ κτῆσις γνώσεων περὶ τῶν συμβαινόντων εἰς τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον, εἰς τὸν ὅποιον ζῇ.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰς πρώτας μικροτέρας κοινωνίας, εἰς τὴν οἰκογένειαν, εἰς τὴν φυλὴν κλπ., ὑπῆρχον ὅροι τῆς ζωῆς, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἡ εὐδαιμονία ἢ ἡ δυστυχία τοῦ ἀνθρώπου ἐξηγοῦτο ἀπὸ τὴν ἐπιδεξίαν προσαρμογῆς αὐτοῦ πρὸς ἄλλοτριον ψυχικὸν βίον καὶ τὴν ἐπιδεξίαν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν. Ὡσαύτως ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ παιδὸς δεικνύει, ὅτι μετὰ τῆς αὐξήσεως τῶν γνώσεων περὶ τῶν πραγμάτων τοῦ περιβάλλοντος συμβαδίζει βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον αὐξανομένη ἡ ἱκανότης τοῦ κρίνειν περὶ τῶν περὶ αὐτὸν προσώπων καὶ τοῦ διακρίνειν αὐτὰ κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν εἰς ἕκαστον ψυχικὴν φύσιν.

Ὅθεν ἡ ψυχολογικὴ παρατήρησις, πρὸ παντὸς τοῦ ἄλλοτρίου βίου, εἶναι ὅλως πρωταρχικὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἀνθρώπον ἐν γένει ὁ ἀγὼν περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ οἱ νόμοι, οἵτινες διέπουν τὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ὡς μέλους κοινωνίας τινὸς καὶ ὡς αὐτοῦ.

Ἐπιτρέπεται δὲ μάλιστα νὰ λεχθῇ, ὅτι ἀνευρίσκομεν ἐν σπέρματι προεσηματισμένην τὴν βραδύτερον παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ πληρέστερον ἀνεπτυγμένην ψυχολογικὴν παρατήρησιν εἰς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν

τὰς κατ' ἔνστικτον ἀντιδράσεις τῶν ζώων, αἵτινες ἐπακολουθοῦν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἐκφραστικῶν κινήσεων ἄλλων ζώων. Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρήσῃ τις εὐκόλως π.χ. κατὰ τὴν συνάντησιν ἐχθρικῶς πρὸς ἄλληλα διακειμένων ζώων, π.χ. γαλῆς καὶ κυνός, γαλῆς καὶ ὄφεως, ἢ φιλικῶς διακειμένων, π.χ. συνοικούντων ἵππων, κυνῶν, προβάτων κλπ.

2. Ἡ ψυχολογικὴ παρατήρησις παρὰ ποιηταῖς.

Ἄφ' ὅτου ὁ ἄνθρωπος οἰκονομικῶς καὶ πνευματικῶς προώδευσε τόσον, ὥστε νὰ μὴ πιέζουν πλέον αὐτὸν αἱ ἄμεσοι μέρимναι περὶ τῆς ψυχῆς ὑπάρξεως, ἢ ψυχολογικὴ παρατήρησις, ἢ ὁποία, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ἐπήγαγεν ἐκ τῶν μικρῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀγῶνος περὶ τῆς ὑπάρξεως, ἐγένετο πληρεστέρα, εὐρυτέρα καὶ βαθύτερα. Ἡ ψυχολογικὴ παρατήρησις νῦν ἀφορμᾶται πρὸ πάντων ἐκ τῆς ἡδονῆς ἐπὶ τῷ εἰδέναι, ἐπιτρέπεται δὲ νὰ ὀνομάζεται αὕτη ἐπιστημονικὴ καὶ συντελεῖται χάριν ἑαυτῆς, εἰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἐν τέλει ἀσκοῦν πολλαπλὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου. Τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης παρατηρήσεως θεράποντες κυρίως εἶναι εἰδικοὶ ψυχολόγοι καὶ φιλόσοφοι. Ἄλλ' ὅμως, εἰ καὶ οὐχὶ ἐκ προθέσεως ἐπιστημονικῆς, ἀλλ' ὅλως αὐθορμήτως, ἀκριβεῖς ψυχολογικὰς παρατηρήσεις, λίαν χρησίμους καὶ εἰς τὸν εἰδικὸν ψυχολόγον, εὐρίσκομεν εἰς τὰ ἔργα ποιητῶν.

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας παρέχουν αὐτοὶ οὗτοι πολλοὶ ἐκ τῶν μεγάλων ποιητῶν σχεδὸν πάσης ἱστορικῆς περιόδου καὶ παντὸς λαοῦ, εἶναι δυνατόν νὰ καταδειχθῇ, ὅτι οὗτοι ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ περιεχομένου ἔργον εἶχον κυρίως νὰ παριστάνουν τὴν ἔννομον τάξιν, ἣτις κρατεῖ ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ, συγκεκριμένως, ἐνσαρκώνοντες τρόπον τινὰ αὐτὴν εἰς γεγονότα ψυχικὰ ἅπαξ μὲν συμβαίνοντα, ἀλλὰ τυπικά. Ἐκεῖνο δηλαδή, τὸ ὁποῖον ἐκφράζει ἡ ἀκραιφνὴς ἐπιστημονικὴ ψυχολογία διὰ κανόνων καὶ νόμων, ὁ ποιητὴς παρουσάζει εἰς ἡμᾶς ἐνσαρκωμένον εἰς παραδειγματικά πρόσωπα καὶ γεγονότα. Προσπαθεῖ δὲ οὗτος πρὸς τοῦτοις νὰ ἐνσαρκώσῃ εἰς τὰ παρατιθέμενα ὑπ' αὐτοῦ πρόσωπα καὶ ἰδεώδη ἠθικά, καλαισθητικά, θρησκευτικά.

Συγκρινομένη πρὸς τὴν ἀπλῶς τυχαίαν, πολλάκις μικρὰν συνοχὴν πρὸς ἑαυτὴν ἔχουσαν, παρατήρησιν τοῦ καθημερινοῦ βίου, ἡ ψυχολογικὴ ἐργασία τοῦ ποιητοῦ σημαίνει τεραστίαν πρόοδον κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν χρησιμότητα αὐτῆς εἰς τὴν αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, ἢ ὁποία συντελεῖται ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ ψυχολόγου. Διότι εἰς τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ψυχικὰ γεγονότα, τὰ ὁποία περιγράφει ὁ ποιητής, συλλαμβάνονται πολλὰ ἢ τοῦλάχιστον ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουσαι παρατηρήσεις. Ὅθεν ἡ ἐπιστημονικὴ σημασία, ἐπομένως ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέτασις πολλῶν ποιητικῶν ἔργων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐξευρέσεως τῆς ψυχολογικῆς αὐτῶν ἀξίας ὑπερέχει κατὰ πολὺ οἷας δῆποτε ἄλλης παρατηρήσεως, ἣτις ἀναφέρεται εἰς ἐπὶ μέρους ἀνθρώπους καὶ γίνεται εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν ἅπαξ τυχαίως. Τοιούτων παρατηρήσεων

τὸ κύρος ἐνδέχεται νὰ εἶναι πολλάκις ἐξαιρετικὰ περιορισμένον. Πάντως δὲ εὐρέα πεδία τῆς ψυχολογίας, π.χ. ἡ ψυχολογία τοῦ συναισθηματικοῦ βίου, εἶναι δυνατόν μέχρι σήμερον νὰ σπουδάζονται πρὸ πάντων ἐκ τῶν ἔργων μεγάλων ποιητῶν κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἑτεροπαρατηρησίαν. Διότι διὰ πολλοὺς λόγους ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία δὲν ἔχει ἐπεξεργασθῇ παρὰ ὀλίγον μόνον τὰ πεδία ταῦτα τῆς ψυχολογίας. Οὕτως, ἵνα παραθέσωμεν παράδειγμά τι, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ψυχολογίας τοῦ συναισθήματος τῆς αὐταξίας καὶ τῆς συμπαθείας πρὸ παντὸς ἄλλου χρήσιμος εἶναι ὁ Dostojewski. Ἄλλ' ἔργον τῆς ψυχολογίας παραμένει πάντοτε νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης, ἣτις λαλεῖ διὰ κανόνων καὶ νόμων, τὰς γνώμας τοῦ ποιητοῦ, αἵτινες ἔχουν λάβει σάρκα καὶ ὅσῃ εἰς τυπικὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα.

Μετὰ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω περὶ τῆς γενέσεως τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως ἐκ τοῦ ἀγῶνος περὶ τῆς υπάρξεως καὶ περὶ τῆς αὐθορμήτου ἀναπτύξεως αὐτῆς ἰδίᾳ παρὰ ποιηταῖς προβαίνομεν εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἐκθεσιν τῶν κατὰ τὰς μεθόδους ἐν γένει τῆς ψυχολογικῆς Ἑρευνῆς, ἰδίᾳ ὥς αὗται ἀνεπτύχθησαν καὶ ἀναγνωρίζονται ὑπὸ τῶν ἐιδικῶς περὶ τὴν ψυχολογικὴν ἐπιστήμην ἀσχολουμένων.

Β. Ἡ κατ' ἐπίγνωσιν, ἐπιστημονικὴ, ψυχολογικὴ παρατήρησις.

Τῆς ψυχολογίας, ὥς ἐπιστήμης, μέθοδος ἐρεῦνης εἶναι ἡ ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως τῶν φαινομένων ὁρμωμένη ἐπαγωγικὴ. Περιλαμβάνει δὲ αὕτη, ὥς εἶναι γνωστόν, ἀνάλυσιν καὶ σύνθεσιν τοῦ ἐπὶ μέρους φαινομένου.

Καθ' ἡμᾶς ψυχικὴ ἱκανότης, καθ' ἣν εἶναι δυνατόν νὰ συλλαμβάνῃ τις τὸ οὐσιώδες ἀμέσως, ἄνευ ἔστω καὶ ἐνὸς ἐμπειρικοῦ δεδομένου, δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἱκανότης αὕτη, ὥς εἶναι γνωστόν, καλεῖται ἐνόρασις (Intuition). Ἡ ἐνόρασις κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν πρέπει νὰ νοητῇ μᾶλλον ὥς ἱκανότης τοῦ συλλαμβάνειν τάχιστα τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων ἐξ ὀλίγων δεδομένων.

Περὶ τῆς ἀναλύσεως καὶ τῆς συνθέσεως καὶ περὶ τῆς ἐπαγωγῆς ἐν γένει οὐδένᾳ λόγον κάμνομεν ἐνταῦθα· διότι προϋποθέτομεν τὰ κατ' αὐτὰς γνωστὰ ἐκ τῆς λογικῆς. Ἐνταῦθα θὰ πραγματευθῶμεν μόνον περὶ τῆς παρατηρήσεως *ψυχικῶν φαινομένων*.

Δύο διακρίνονται εἶδη τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως, ἡ *αὐτοπαρατήρησις*, ἥτις καὶ ἐνδοσκοπήσις (Introspection) καλεῖται, καὶ ἡ *ἑτεροπαρατήρησις*, ἥτις καὶ ἐκτοσκοπήσις (Extrospection) ὀνομάζεται.

1. Ἡ αὐτοπαρατήρησις.

Κατὰ τῆς αὐτοπαρατηρησιᾶς λέγεται, ὅτι κατ' αὐτὴν διχάζεται τις εἰς παρατηροῦντα καὶ εἰς παρατηρούμενον. Ὅθεν, καθ' ὃν χρόνον ἐπιχειρεῖ τις

νὰ παρατηρῇ τι ἐν ἑαυτῷ, τοῦτο κατὰ μέγα μέρος ἐκφεύγει τὴν παρατήρησιν. Ἄλλ' ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ἀντείπῃ τις, ὅτι δύναται τις νὰ παρατηρῇ ἀρχετὰ. Ἐνυπάρχει δὲ ἐνταῦθα καὶ ἀνάμνησις, καθ' ἣς ὅμως τινὲς λέγουσιν, ὅτι δὲν εἶναι ἀξιόπιστος. Ἄλλ' ἂν αὕτη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι κατὰ πάντα πιστή, ὅμως ἀποδίδει τόσα ὁρθῶς, ὥστε ἐξ αὐτῆς νὰ δομᾶται πᾶσα ἐπιστήμη, π.χ. ἡ φυσικὴ, ἡ χημεία, ἡ βιολογία, ἡ ἱστορία κ.λ. Ἄνευ ἀναμνήσεως αἱ ἐπιστῆμαι αὗται εἶναι ἀδιανόητοι. Παρὰ πάσας τὰς εὐλόγους καὶ τὰς μὴ εὐλόγους ἀντιρροήσεις περὶ τῆς ἀξίας τῆς αὐτοπαρατηρησίας αὕτη εἶναι ἡ κυρία μέθοδος τῆς ψυχολογικῆς ἐρεῦνης ἐν γένει. Ἡ κατ' ἐξοχὴν γνησία ψυχολογία εἶναι ἡ δορωμένη ἐκ τῆς αὐτοπαρατηρησίας. « Γνησία ψυχολογία εἶναι παντελῶς καὶ μόνον ἐνδοσκοπικὴ ψυχολογία », λέγει ὁ Driesch¹.

Ἡ ἑτεροπαρατηρησία ἀναγκαῖον εἶναι ἐν τέλει νὰ ἀνάγεται εἰς τὴν αὐτοπαρατηρησίαν· διότι πᾶσα παρατήρησις ἄλλοτριῶν ψυχικῶν γεγονότων εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνεύεται μόνον, ἔάν τις ἀφορμᾶται ἐκ τῶν πορισμάτων τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ συλλογίζεται κατ' ἀναλογίαν. Συντελεῖται δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺν τόσον ταχέως ὁ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμὸς οὗτος, ὥστε δὲν γίνεται πάντοτε σαφῶς συνειδητός. Ἐντεῦθεν δὲ πηγάζει ἡ πλάνη, ὅτι ἔχει τις παρατηρήματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς ἄλλότρια ψυχικὰ γεγονότα, ἄνευ ἀναφορᾶς τινος πρὸς τὰ ἰδικά του.

Ἡ γνῶσις ἀκολουθεῖ τὸν νόμον « Similia Similibus Cognoscuntur » « Οὐδεὶς, λέγει ὁ C. G. Jung², μὴ γινώσκων ἑαυτὸν δύναται νὰ γινώσκῃ τὸν ἕτερον ». « Κατανοοῦμεν, λέγει ὁ αὐτός³, τὸν ἕτερον πάντοτε, καθόσον κατανοοῦμεν τὸν ἑαυτόν μας. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν κατανοοῦμεν εἰς τὸν ἑαυτόν μας, δὲν κατανοοῦμεν οὐδὲ εἰς τὸν ἕτερον. Καὶ ἀντιστρόφως ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατανοοῦμεν εἰς τὸν ἑαυτόν μας, εἶναι δυνατόν νὰ κατανοοῦμεν καὶ εἰς τὸν ἕτερον ».

Ὅρθως ὁ Ἐμπεδοκλῆς φρονῶν, ὅτι τὰ ὅμοια γινώσκονται διὰ τῶν ὁμοίων ἔλεγε : « Ἡ γνῶσις τοῦ ὁμοίου τῷ ὁμοίῳ. Γαίη μὲν γὰρ γαῖαν ὀπάπαμεν, ὕδατι δ' ὕδωρ, αἰθέρι δ' αἰθέρα διόν, ἀτὰρ πυρὶ πῦρ αἰδηλον, στοργὴν δὲ στοργῇ, νεῖκος δέ τε νεῖκει λυγρῷ ».

Ψυχολογεῖ δέ τις μᾶλλον ἢ ἥτιον ὁρθῶς, καθόσον ἔχει περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον εὐρείαν καὶ ἰσχυρὰν τὴν ἱκανότητα τῆς αὐτοπαρατηρησίας. Πάντες δὲ ὅσοι ὁρθὰς ἐξηγήσων ψυχολογικὰς γνώμας, πάντες, ὅσων τὰ ψυχολογικὰ παρατηρήματα διασώζονται ἐν εἵδει νόμων αἰώνιον κύρος ἐχόντων, οἷοι π.χ. ὑπῆρξαν ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Δημόκριτος, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κάντιος, ὁ Νίτσε καὶ ἄλλοι, ἰσχυρὰν εἶχον κυρίως τὴν δύναμιν τῆς αὐτοπα-

1. Philosophische Gegenwartsfragen, σ. 37 - 38, 1933.

2. Wirklichkeit der Seele (Α' ἐκδ. 1934), Β' ἐκδ. 1939, σ. 62.

3. Ueber die Energetik der Seele, σ. 161, 1928.

ρατηρησίας. Πάντες δέ, ὅσοι, ἀκολουθοῦντες ἀπαρεγκλίτως τὰ νεωστὶ ἀναπτυσσόμενα εἶδη ἑτεροπαρατηρησίας περιφρονοῦν τὴν αὐτοπαρατηρησίαν, μαρτυροῦν μὲν, ὅτι φύσει ἔχουν ἰσχυροτέραν τὴν κλίσιν πρὸς ἐκείνην, ἀφωσιωμένοι ὅμως ἐξ ὀλοκλήρου εἰς αὐτὴν μειώνουν τὴν δύναμιν τῆς αὐτοπαρατηρησίας, ἥτις πάντοτε συνυπάρχει εἰς πάντα ἄνθρωπον μαζὶ μὲ ἐκείνην ἐν τινι βαθμῇ. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου εἶναι, ὅτι πολλάκις λίαν ἐσφαλμένα εἶναι τὰ παρατηρήματα αὐτῶν, ὅτι δὲν δύνανται νὰ κατανοοῦν ὁρθῶς τὸν ἑτερον ὡς μὴ κατανοοῦντες πρῶτον ἑαυτούς. Τούτου ἕνεκα ἡμεῖς, ὅτε διηυθύνομεν τὸ Ἑργαστήριον πειραματικῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1949 - 1956), οὐδεμιᾶς μεθόδου ἑτεροπαρατηρησίας ἐπιτρέπομεν τὴν χρῆσιν, ἂν μὴ πρότερον ἰκανῇ ἔχει γίνεαι χρῆσις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ μέλλοντος νὰ ἐξετάσῃ ἐτέρους *ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ του*.

Ἐν σελ. 10 τοῦ ἐν ἔτει 1957 ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Ἑργαστηρίου πειραματικῆς παιδαγωγικῆς βιβλίου « Ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι (1949 - 1956) » ἀναγράφονται τὰ ἀκόλουθα :

« Πρὶν ἢ ἀρχίσῃ ἡ χρῆσις μεθόδου τινὸς εἰς τὸ ἐργαστήριον, προηγείται σύντονος ἀσκήσις τοῦ προσωπικοῦ εἰς αὐτήν. Μελετᾶται προσεκτικῶς τὸ κείμενον καὶ τὸ ὕλικόν τῆς μεθόδου ὡς καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Δεδομένου δέ, ὅτι δὲν ὑπάρχουν εἰσέτι μεταφράσεις τῶν μεθόδων τούτων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, τὸ κείμενον τῆς μεθόδου καὶ αἱ σχετικαὶ ὁδηγίαι μεταφράζονται μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης προσοχῆς ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἑργαστηρίου » — « Μετὰ ταῦτα οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ προσωπικὸν τοῦ ἐργαστηρίου ἀσκοῦνται εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς μεθόδου, ἔναρξιν κάμνοντες ἀπὸ τοὺς ἑαυτούς των. Τοῦτο δὲ γίνεται ὅχι μόνον πρὸς καλυτέραν ἀσκήσιν αὐτῶν εἰς τὴν μέθοδον, ἀλλὰ καὶ διὰ καὶ κυρίως πρὸς διερεῦνῃσιν οἰοῦντί ποτε ὑπάρχοντος τυχὸν εἰς αὐτοὺς ἐσωτερικοῦ ψυχικοῦ κωλύματος συναφοῦς πρὸς τὰς ψυχικὰς ἰδιότητας καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὅποια ἐρευνᾷ ἡ μέθοδος· διότι, ἐὰν ὑφίσταται τοιοῦτόν τι καὶ δὲν καταστῇ συνειδητὸν εἰς τὸν ἔχοντα τοῦτο, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς μεθόδου ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ ἄλλων αὐτόμων νὰ προβῇ οὗτος εἰς αὐτὰ τὰ ἰδικά του ψυχικὰ βιώματα καὶ ἐπομένως νὰ ἀλλοιοῦται ἡ ὁρθὴ ψυχικὴ ἐπαφὴ ἐξεταστοῦ καὶ ἐξεταζομένου καὶ νὰ μειοῦται ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἀντικειμενικότης τῶν πορισμάτων ».

Διὰ νὰ εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία πλήρης, ὀφείλει νὰ περιλαμβάνῃ ὅλον τὸν ψυχικὸν βίον καὶ τὸν ἐν ἐργηγόρσει καὶ τὸν καθ' ὕπνον, καὶ τὸν συνειδητὸν καὶ τὸν ἀσυνειδητόν. Ἀναγκαῖον εἶναι δηλαδὴ νὰ παρατηρῇ καὶ τὰ ἰδικὰ του ὄνειρα ὡς καὶ τὰ ἄλλα τυχὸν ὁράματα ὁ παρατηρῶν. Ἡ καλουμένη *ψυχολογία τοῦ βάθους*, ἡ μεγάλῃ σημασίᾳ τῆς ὁποίας εἰς πάσας τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας ἔχει σήμερον ἀναγνωρισθῇ, κατέδειξε τὴν σημασίαν τῶν ὁνείρων καὶ ἄλλων ὁραμάτων, τὰ ὅποια εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀσυνειδήτως συντελουμένης ψυχικῆς ἐνεργείας κατὰ τε τὸν ὁμαλὸν καὶ κατὰ τὸν ἀνώ-

μαλον ψυχικὸν βίον. Ὅρθῳς δὲ ταῦτα ἐρμηνευόμενα εἶναι πολλάκις δυνατόν νὰ ὀδηγοῦν ἀσφαλῶς εἰς ὀρθὴν ἐν τῇ ζωῇ διαγωγὴν πρὸς περαιτέρω πνευματικὴν ἀνάπτυξιν.

Ὅτι ἡ αὐτοπαρατηρησία εἶναι ἔργον δυσχερέστατον πείθεται πᾶς, ὅστις ἤθελεν ὑποβάλλει ἑαυτὸν σοβαρῶς εἰς ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβεστάτην παρατήρησιν. Τὸ ἐξ αὐτοπαρατηρησίας πηγάζον « Γνωθὶ σεαυτὸν » εἶναι τὸ δυσχερέστατον εἶδος γνώσεως. Μαρτυρεῖ δὲ περὶ τούτου καὶ ὁ γνωστὸς τοῦ Αἰσώπου μῦθος περὶ τῶν δύο πηρῶν (σάκκων), τὰς ὁποίας φέρει ἕκαστος ἄνθρωπος, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν ἔμπροσθεν εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἄλλων, ἡ δὲ ὀπισθεν ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τὰ ἰδικά του, οὗ ἕνεκα βλέπει οὗτος μόνον τὰ ἀλλότρια ἐλαττώματα, οὐχὶ δὲ καὶ τὰ ἰδικά του. Ἀποδίδομεν πολλάκις εἰς τὸν ἑαυτὸν μας πληθὺς γνωμῶν, αἵτινες δὲν εἶναι ἰδικαὶ μας, καὶ προβάλλομεν συχνότατα εἰς τοὺς ἄλλους ἰδικὰς μας ἰδιότητες καὶ βιώματα.

Μὲ μεγάλην ἐνάργειαν παριστάνει τὰς δυσχερείας τῆς αὐτοπαρατηρησίας ὁ σύγχρονος Ἰσπανὸς φιλόσοφος José Ortega y Gasset εἰς σύγγραμμά του φέρον τὴν ἐπιγραφὴν « Ueber die Liebe » (σελ. 173).

« Παρουσιάζομεν, λέγει οὗτος, ψευδεῖς τοῦ εἶναι μας τρόπους, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι ἰδικοὶ μας· παρουσιάζομεν δὲ αὐτοὺς ἐντίμως, οὐχὶ δηλαδὴ διὰ νὰ ἐξαπατήσωμεν τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ διὰ νὰ κάμωμεν εὐνυπόληπτον τὸν ἑαυτὸν μας εἰς τὰ ἰδικά μας μάτια. Ἡθοποιοὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας ὁμιλοῦμεν καὶ πράττομεν κινούμενοι ἀπὸ ἐπιπολαίας ἐπιρροάς, διὰ τῶν ὁποίων τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον καὶ ἡ βούλησις ἡμῶν διορίζουν τὴν φύσιν ἡμῶν καὶ ἀπωθοῦν προσωρινῶς τὸν ἀληθινὸν τρόπον τῆς ζωῆς μας. Ἄν ὁ ἀναγνώστης διαπανήσῃ μίαν στιγμὴν, διὰ νὰ ἀναλύσῃ τὸν ἑαυτὸν του, θὰ ἀνακαλύψῃ μὲ ἔκπληξιν — ἴσως μὲ φόβικην — πόσον μέγα μέρος ἐκ τῶν γνωμῶν καὶ τῶν συναισθημάτων αὐτοῦ δὲν ἀνήκει εἰς αὐτὸν κλπ. ».

Ἡ αὐτοπαρατηρησία γίνεται πληρεστέρα καὶ ἀκριβεστέρα, ἂν παρ' αὐτὴν καλλιεργῇται καὶ ἡ ἑτεροπαρατηρησία. Περὶ ταύτης δὲ νῦν ὁ λόγος.

2. Ἡ ἑτεροπαρατηρησία.

α') Ἡ ἑτεροπαρατηρησία προάγει τὴν αὐτοπαρατηρησίαν.

Παρατηρῶν τὸν ἕτερον κατὰ τινα οἰονδήποτε τρόπον καὶ προσπαθῶν νὰ κατανοήσῃ αὐτὸν προάγει καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ κατανοῶ καὶ τὸν ἑαυτὸν μου.

Ἐπειδὴ ὁ ἕτερος ἔχει πάσας τὰς ψυχικὰς λειτουργίας τὰς αὐτὰς καὶ ἐγώ, διαφέρει δὲ ἐμοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων κατὰ τὸν τρόπον τῆς συνθέσεως αὐτῶν καὶ τὸν βαθμὸν τῆς δυνάμεως ἐκάστης, ἔπεται ὅτι πᾶσα λειτουργία, ἡ ὁποία ὑπάρχει εἰς ἐμὲ ἀσθενεστέρα καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐχὶ σαφῶς συνειδητὴ ἢ ὑποσυνειδητος, εἰς τὸν ἕτερον δὲ ἰσχυροτέρα, διὰ τῆς παρατηρήσεως αὐτοῦ γίνεται εἰς ἐμὲ αὕτη σαφῶς συνειδητὴ. Ἡ ἑτεροπαρατηρησία

δίδει ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν συνειδητῶν ψυχικῶν γεγονότων παρὰ τῷ παρατηροῦντι, τὰ ὅποια ἄνευ αὐτῆς ἤθελον παραμένει ἀσαφῆ ἢ λανθάνοντα. Τοιοῦτοτρόπως ὑποβοηθεῖται ἡ ἀνάπτυξις λειτουργιῶν καὶ ἰδιοτήτων, αἵτινες ἄνευ τῆς ἑτεροπαρατηρησίας ἤθελον παραμένει πιθανῶς ὑποτυπώδεις. Ἡ ἑτεροπαρατηρησία ὡσαύτως, ὥς εἶναι εὐνόητον, ἐνισχύει καὶ κάμνει συνειδητοτέρας καὶ τὰς παρὰ τῷ παρατηροῦντι πρωτενοῦσας λειτουργίας.

β') *Ἀβίαστος ἑτεροπαρατηρησία κατὰ τὴν καθημερινὴν ζωὴν.*

Ἡ ἑτεροπαρατηρησία, ὥς εἶναι εὐνόητον, συντελεῖται ἐμμέσως. Δὲν εἶναι δηλονότι δυνατόν νὰ παρατηροῦμεν ἀμέσως πᾶν, ὅπερ συμβαίνει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἄλλου. Ἀμέσως παρατηροῦμεν μόνον τὰς ἐκφραστικὰς κινήσεις, τοὺς λόγους, δηλαδή, τὰς πράξεις, τοὺς μορφασμούς, τὸ βλέμμα, τὸν τόνον τῆς φωνῆς, τὴν γραφὴν, τὴν ὅποιαν ἐρευνᾷ ἐιδικὴ ἐπιστήμη, ἡ γραφολογία, τὰς χειρονομίας, τὸ βάδισμα, ἐν γένει τὰς κινήσεις τοῦ σώματος, αἱ ὅποιαι συνοδεύουν καὶ ἐξωτερικεύουν τὰ συμβαίνοντα ἐν τῇ ψυχῇ. Εἶναι δὲ ἐκ τούτων σημαντικώταται αἱ ἀκούσαι κινήσεις, οἱ μορφασμοί, αἱ χειρονομίαι, ὁ γέλως· διότι αὗται μὲν ἀλαθήτως προδίδουν τὸ τῷ ὄντι συμβαῖνον ἐν τῇ ψυχῇ, ἐνῶ πολλάκις λόγοι καὶ πράξεις λέγονται καὶ γίνονται πρὸς συγκάλυψιν τῆς ἀληθινῆς ψυχικῆς καταστάσεως. Καὶ διὰ τοῦτο νομίζομεν, ὅτι ὀφείλει ἰδιαίτερος νὰ προσέχῃ ὁ ψυχολόγος εἰς τὰς αὐθορμήτους ἐκείνας ἐκδηλώσεις. Ὅρθως δὲ ὁ Νίτσε ἐξαίρων τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἔλεγεν¹: « Πάντες οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ συγγραφεῖς, ὅσοι εἶναι ἐρωτευμένοι μὲ τὸν ὑπερθετικὸν βαθμόν, θέλουν περισσότερα παρ' ὅσα δύναται κλπ. ». Περαιτέρω: « Τὸ γελῶν εἶναι κάτι, τὸ ὅποιον προδίδει. Πῶς καὶ πότε γελᾷ μία γυναῖκα, τοῦτο εἶναι τεκμήριον τῆς μορφώσεώς της· ἄλλ' ὁ τόνος τοῦ γέλωτος ἀποκαλύπτει τὴν φύσιν αὐτῆς· μάλιστα δὲ εἰς πολλὰ μορφωμένας γυναῖκας ἀποκαλύπτει ἴσως τὸ ἔσχατον ἄλυτον ὑπόλοιπον τῆς φύσεώς της. Διὰ τοῦτο ὁ ἐξετάζων ἀνθρώπους θὰ λέγῃ ὡς ὁ Ὁράτιος ἐκ διαφόρων ὁμῶς λόγων: *ridete puellae* (γελᾶτε κορίτσια) ».

Εἶναι δυνατόν ἐν γένει πράγματα κατὰ τὸ φαινόμενον ἐξωτερικὰ καὶ δευτερεύοντα, ἂν παρατηροῦνται μὲ προσοχήν, νὰ παρέχουν σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ἑτέρου. Οὕτω π.χ. ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐνδύεται τις, πολλάκις ψυχολογικῶς δὲν εἶναι τόσον ἀσήμαντος, ὅσον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ πιστεύσῃ τις ἐκ πρώτης ὄψεως. Δύο ἄνθρωποι, οἵτινες ταυτοχρόνως ἀγοράζουν ὁμοιοτάτην ἐνδυμασίαν, φοροῦν αὐτὴν ὅλως διαφόρως. Εἰς τὸν ἓνα διαγινώσκει τις παρעוּתִּים φύσιν μᾶλλον ἀτημέλητον, ἀπηλλαγμένην ματαιοδοξίας, μεγαλοπερητῇ ἢ τὴν ροπὴν πρὸς ἀφιλοκαλίαν καὶ ἀμέλειαν, ἢ

1. Leibnitz, Carus und Nietzsche als Vorläufer unserer Tiefenpsychologie von Else Döll, C. Graber, F. Mohr, 3 Beiheft zum Zentralblatt für Psychotherapie, 1941, σ. 49.

ἀδιακρισίαν ἢ περιφρόνησιν πρὸς τὴν γνώμην τῶν ἄλλων. Εἰς τὸν ἄλλον τοῦναντίον ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐνδύεται, ἐκφαίνεται ἡ ματαιοδοξία, ἡ φιλαρέσκεια ἢ ἡ σχολαστικότης, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν τάξιν κ.τ.τ.

Τὰ ἐνδύματα πολλάκις δεικνύουν *τί εἶναι τις*· ἀκόμη δὲ καλύτερον δεικνύουν, τί θὰ ἐπεθύμει τις νὰ εἶναι : Ὁ νεανίας, ὅστις εὐχαρίστως θὰ ἐπεθύμει νὰ εἶναι κατὰ τὴν ἡλικίαν μεγαλύτερος, ἐνδύεται ὡς κύριος· ἡ γυνή, ἡ ὁποία βαδίζει μὲν πρὸς τὸ γῆρας, ἐπιθυμεῖ δὲ διακαῶς νὰ διατηρῇ τὴν νεότητά της, ἐνδύεται ὡς νεαρὰ δεσποινίς. Εἶναι δὲ ἐνδεχόμενον πρὸς σωφρονισμόν καθ' ὅππῃ ἐν ὄνειρῳ νὰ ἴδῃ ποτὲ ἑαυτὴν φοροῦσαν ἔνδυμα σοβαρᾶς ἡλικιωμένης γυναικὸς μὲ προσθήκην ἀτάκτως ἐξορμιμένων ἐγχερῶμων ταινιῶν καὶ ἄλλων καλλωπισμάτων, ὥστε ἡ εἰκὼν αὐτῆς νὰ ἐμφανίζεται γελοία εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν. Ἡ ἀνδροπρεπὴς γυνὴ περιπατεῖ φοροῦσα ἐνδύματα ἀπὸ ἀνδρικά ὑφάσματα κατὰ προτίμησιν καὶ ἐξοραμμένα ὡς τὰ ἀνδρικά ἐνδύματα. Ὁ θηλυπρεπὴς ἀνὴρ ἀρέσκεται εἰς ποικιλίαν χρωμάτων εἰς κοσμήματα καὶ ἄρώματα.

Καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν γελᾷ τις, παρέχει πολλάκις λίαν διαφωτιστικὰς πληροφορίες περὶ τοῦ χαρακτηρίζοντος αἰτομόν τι τρόπου ζωῆς. Εἰκασίας περὶ τοῦ χαρακτηῆρος τῶν περὶ ἡμᾶς ἀνθρώπων ἐπιτρέπουν καὶ μόντα τὰ φωνήεντα, τὰ ὁποία ἀκούονται συνοδευόμενα ὑπὸ δασέος πνεύματος, ὅταν γελῶμεν. Ὅταν τις π.χ. γελᾷ μὲ τὸ « ha - ha » (χὰ - χά), μαρτυρεῖ ἐν γένει ἀμεριμνησίαν, ἐνσυνείδητον ζωτικὴν δύναμιν, ἐπίγνωσιν τοῦ σκοποῦ καὶ τινος ὑπεροχῆς. Ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πρόσωπα, τὰ ὁποία γελοῦν μὲ τὸ ha εἶναι εὐθυμα, ἔχουν φρόνημα ἔντιμον, εἶναι ζωηρά, καλόκαρδα, ἐνίοτε κάπως καυχισιολόγα. Ἀνέκουν εἰς τὸν κατὰ Κρέτσεμερ τύπον τοῦ ὑγιοῦς κυκλοθύμου. Τὸ γελᾶν μὲ τὸ he (χὲ) εἶναι ἔκφρασις τῆς ἀηδίας, τῆς περιφρονήσεως, τοῦ χλευασμοῦ, τῆς προκλήσεως. Ὁ γελῶν οὕτω διατελεῖ αὐτὸς μὲν ἐν ἀσφαλείᾳ, περιγελᾷ δὲ τὸν ἕτερον. Οὕτω γελᾷ ἐκεῖνος, ὅστις φαντάζεται ἑαυτὸν ὑπερέχοντα, ὁ κακεντρεχὴς. Ὁ γέλως hi - hi εἶναι ἔκφρασις κρυπτοῦ γέλωτος πεπιεσμένης καὶ μυστικῆς χαρᾶς. Ἀνθρωποι, οἱ ὁποιοὶ γελοῦν οὕτως, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπιφυλακτικοὶ καὶ ἐντροπαλοί, ἐνίοτε δὲ ἀστεῖοι, ἀλλὰ καὶ εὐαίσθητοι. Ὁ γέλως ho - ho εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφράζῃ ἔκκληξιν, ἀλλὰ καὶ σαρκασμόν, χλευασμόν, πρόκλησιν. Ὁ δὲ γέλως hou - hou σημαίνει ἀτολίαν καὶ ἀγωνίαν.

Κατανοοῦμεν τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας τῆς ψυχῆς τοῦ ἐτέρου, ἐπειδὴ, ὡς ἐλέχθη, τοιαύτας ἐκδηλώσεις παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸν ἑαυτὸν μας, γνωρίζομεν δέ, ὅτι πρὸς αὐτὰς συστοιχοῦν ἐκάστοτε ὠρισμένα ψυχικὰ γεγονότα καὶ καταστάσεις.

Ἐντεῦθεν δὲ συμπεραίνομεν κατ' ἀναλογίαν, ὅτι καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους πρὸς ὠρισμένας ὁμοίας μὲ τὰς ἰδικὰς μας ἐκφραστικὰς κινήσεις συστοιχοῦν ὠρισμένα ψυχικὰ γεγονότα ὅμοια πρὸς τὰ συμβαίνοντα εἰς ἡμᾶς.

Ἐκ τῶν λεχθέντων, νομίζομεν, ὅτι εὐκόλως εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοήσῃ τις, πόσον δύσκολος εἶναι ἡ διάγνωσις τῶν συμβαινόντων εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἐτέρου, μάλιστα δὲ τῆς γενικῆς ψυχικῆς αὐτοῦ συστάσεως. Ὁ C. G. Jung γράφει περὶ τούτου τὰ ἀκόλουθα¹: «Ἡ καταθλιπτικὴ πλειονότης τῶν ἀνθρώπων εἶναι παντελῶς ἀνίκανος νὰ μετατίθεται προσωπικῶς εἰς τὴν ψυχὴν ἐτέρου τινός. Εἶναι δὲ τοῦτο μάλιστα ὅλως σπανία τέχνη, ἡ ὁποία δὲν φθάνει πάρα πολὺ μακράν. Καὶ αὐτὸς ἐκεῖνος, περὶ τοῦ ὁποίου νομίζομεν, ὅτι τὸν γνωρίζομεν ἄριστα καὶ ὁ ὁποῖος βεβαιώνει ἡμᾶς, ὅτι τὸν γνωρίζομεν ἐντελῶς, κατὰ βάθος εἶναι ξένος πρὸς ἡμᾶς. Εἶναι κάτι τι διάφορον. Τὸ δὲ τελευταῖον καὶ ἄριστον, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατόν νὰ κάμνωμεν, εἶναι νὰ διαισθανώμεθα τοῦλάχιστον τὸ διάφορον, τὸ ἕτερον τοῦτο, νὰ σεβώμεθα αὐτὸ καὶ νὰ προφυλατίζωμεθα ἀπὸ τὴν βιαιοπραγοῦσαν βλακείαν νὰ θέλωμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν αὐτό ».

Παρὰ τὰς δυσχερείας ταύτας ὅπως ἐμμένοντες εἰς ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβεστάτην πολυμερῆ παρατήρησιν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβώσωμεν πολλὰ.

Ἡ διὰ τῶν ἐκφραστικῶν κινήσεων, παρατήρησις τῶν ἀλλοτριῶν ψυχικῶν γεγονότων εἶναι διττή. Παρατηροῦμεν δηλαδὴ τὸν ἕτερον ἐπὶ μακρὸν καὶ συστηματικῶς εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ παρατηροῦμεν τὸν τρόπον τῆς ἀντιδράσεως αὐτοῦ πρὸς ἐρεθισμούς, τοὺς ὁποίους δίδομεν ἡμεῖς.

Τὴν ἀξίαν τοῦ πρώτου ἐκείνου εἵδους τῆς ἑτεροπαρατηρησίας ἀρνοῦνται πολλοὶ νομίζοντες, ὅτι αὕτη μόνον, ἂν γίνεται δι' ἐρεθισμῶν ἀπὸ σκοποῦ παρεχομένων, δηλαδὴ διὰ πειράματος, εἶναι ἀξία λόγου. Ἄλλ' ἡ γνώμη αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή· διότι ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς διαφωτίζεται πρὸ πάντων, ἂν δύναται νὰ εἰσδύῃ εἰς τὸν πλησίον, καθ' ὃν χρόνον οὗτος ἐλάχιστα ὑποπτεῖ, ὅτι παρατηρεῖται ὑπ' ἄλλου τινός καὶ ἂν καταλαμβάνῃ αὐτὸν εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δράσεως. Ὅτι ἡ παρατήρησις τοῦ ἐτέρου εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν εἶναι λίαν ἀξιόλογος, μαρτυρεῖ καὶ ἡ ψυχιατρικὴ μετὰ τῆς ἐξ αὐτῆς προσελθούσης ψυχολογίας τοῦ βάθους. Τὰ σπουδαιότατα ψυχολογικὰ διδάγματα προῆλθον οὐχὶ ἐκ τοῦ πειράματος, νοουμένου κατὰ τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν, ἀλλ' ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς καθημερινῆς ζωῆς νευρωτικῶν, ψυχοπαθῶν καὶ ὑγιῶν. Τὴν ἀξίαν δὲ τῆς ἑτεροπαρατηρησίας ταύτης ἀποδέχονται καὶ ἄλλοι, π.χ. ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς (Behaviorism) J. Watson².

«Ὁμιλήσαμεν μέχρι τοῦδε, λέγει οὗτος, περὶ τεχνητῶν μεθόδων. Δὲν δυνάμεθα ἄρα γε νὰ ἀποκτήσωμεν ψυχολογίαν τοῦ ὑγιоῦς ἀνθρώπινου νοῦ δι' ἀκραιφνοῦς παρατηρήσεως τῶν ἀνθρώπων; Ναί' ἀρκεῖ νὰ παρατηροῦμεν

1. Die Beziehung zwischen dem Ich und dem Unbewustern, σ. 174, 1939.

2. « Der Behaviorismus » von J. Watson, μετάφρασις εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ Fr. Giese, σ. 73.

τοὺς πέριξ ἡμῶν συστηματικῶς καὶ ἐπὶ ἀρκετὸν χρόνον. Τῷ ὄντι ἔχει πᾶς ἄνθρωπος σημαντικὸν ποσὸν ψυχολογίας, εἴτε ἐσπούδασεν, εἴτε δὲν ἐσπούδασεν κλπ. Ὅσῳ δὲ περισσότερον ἀσκεῖται τις εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν ἀνθρώπων, τόσῳ καλύτερος ψυχολόγος γίνεται κλπ. Δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ μελετᾷ τις ἀντιδράσεις, αἱ ὁποῖαι ἐξαρτῶνται ἀπὸ ὀρισμένους περιστάσεις, αἷτινες δημιουργοῦνται ἐπίτηδες, ὅσονδῆποτε ὠφέλιμος καὶ ἂν εἶναι ἡ μελέτη αὕτη εἰς τὴν κτῆσιν πρακτικῆς ψυχολογίας ».

Παρὰ τὴν οἰανδῆποτε βελτίωσιν τῶν μεθόδων, ὅσονδῆποτε εὐκταία καὶ μεγάλη καὶ ἂν εἶναι αὕτη, ἡ παρατήρησις τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὰς περιστάσεις τῆς πραγματικῆς ζωῆς εἶναι πολὺτιμος.

Τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἑτεροπαρατηρησίας, καθ' ὃ ὁ παρατηρῶν παρακολουθεῖ τὸν παρατηρούμενον, ὥς οὗτος ἀβιάστως φέρεται ἐν τῇ ζωῇ, χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνεται, ὅτι παρατηρεῖται, εἶναι δυνατόν καὶ εὐκταῖον νὰ γίνεται χρήσις εἰς τὰ σχολεῖα. Ἵνα δὲ ἡ σχολικὴ αὕτη παρατήρησις ἀποβαίῃ ὅσον τὸ δυνατόν γονιμωτάτη, ἀναγκαῖον εἶναι οἱ διδάσκαλοι νὰ εἶναι παρεσκευασμένοι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Εἰς τὴν προπαρασκευὴν ταύτην βοηθήματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἄξια λόγου εἶναι τὰ ἀκόλουθα : 1) Νικ. Ἐξαρχοπούλου, *Ἡ Ψυχογραφία ἐν τῷ σχολείῳ καὶ τὸ δελτίον ἀτομικότητος*, 1928, 2) Γεωργίου Παναγιωτίδου, *Ἀτομικὰ βιβλίρια μαθητῶν*, 1938, 3) Σπυρ. Καλλιὰφα, *Περὶ τῶν ἐν τῷ σχολείῳ ψυχολογικῶν παρατηρήσεων*, 1952.

Ταῦτα περὶ τῆς ἑτεροπαρατηρησίας, καθ' ἣν ὁ παρατηρῶν παρακολουθεῖ τὸν παρατηρούμενον, ὥς οὗτος δρᾷ καὶ συμπεριφέρεται εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν.

Ἡ ψυχολογικὴ παρατήρησις, ἥτις συντελεῖται ἐπ' εὐκαιρίαις κατὰ τὴν καθημερινὴν ζωὴν, τῆς ὁποίας οἱ ὅροι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισκοποῦνται ἐν τῷ συνόλῳ, ὑπόκειται εἰς πολλὰς πλάνας καὶ σφάλματα. Τὰς πλάνας καὶ τὰ σφάλματα ταῦτα προσπαθεῖ νὰ αἴρῃ ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία ἀξιοῦσα νὰ ἐπαναλαμβάνεται συχνάκις ἡ παρατήρησις ὑπὸ ὅρων, οἱ ὁποῖοι ἐλέγχονται μὲ ἀκρίβειαν κατὰ τὸν ἀριθμὸν, κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἐνεργείας καὶ τὸν βαθμὸν, εἶναι δὲ δυνατόν νὰ μεταβάλλωνται. Αὕτη δὲ καὶ οὐδεμία ἄλλη εἶναι ἡ πραγματικὴ σημασία τοῦ *ψυχολογικοῦ πειράματος*.

γ') *Τὸ ψυχολογικὸν πείραμα.*

I. Πείραμα διαγωγῆς.

Τοῦ πειράματος ἀξιόλογον εἶδος εἶναι τὸ ὑπὸ τῆς ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς κυρίως ἐφαρμοζόμενον. Ἡ ψυχολογία αὕτη παρατηρεῖ τὴν *διαγωγὴν*¹ τῶν ἄλλων ὅχι μόνον κατὰ τὰς συνήθεις βιοτικὰς περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς

1. Διαγωγή ἐνταῦθα σημαίνει πᾶν, ὅπερ πράττει, ἐνεργεῖ, λέγει τις εἴτε σιωπηρῶς, εἴτε μεγαλοφώνως.

περιστάσεις, αἵτινες μᾶλλον ἢ ἥττον δημιουργοῦνται ἢ μεταβάλλονται ὑπὸ τοῦ παρατηροῦντος συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐρεῦνης. Φέρει π.χ. οὗτος τὸ νήπιον εἰς τὸ πειραματικὸν νηπιαγωγεῖον, τὸ ὁποῖον ἔχει διασκευασεῖ καταλλήλως, καὶ παρατηρεῖ, τί πράττει τὸ νήπιον αὐτὴν τὴν στιγμήν, τίς ἐρεθισμὸς γεννᾷ αὐτὴν τὴν στιγμήν τὴν ὀρισμένην ταύτην πρᾶξιν καὶ κίνησιν, πῶς ἀντιδρᾷ εἰς ἐρεθισμὸν ὀρισμένον, τὸν ὁποῖον νῦν δίδομεν, οἷον εἰς θωπεῖαν τῆς παρειᾶς, εἰς γαργαλισμὸν κλπ. Ἔτερον παράδειγμα :

Εἰς παιδία κάτω τῶν 5 ἐτῶν ἐδόθησαν ἐν Chicago τὰ μέσα νὰ ζωγραφίζουσιν, χωρὶς νὰ δοθῇ εἰς αὐτὰ ὁδηγία πρὸς τοῦτο. Τελέρα, πινέλα καὶ δοχεῖα μὲ 6 τοῦλάχιστον χρώματα ἦσαν πρόχειρα. Ὅταν ἓνα παιδί ἀπὸ τὰ συγκεντρωθέντα ἤσθανετο τὴν ἀνάγκην νὰ ζωγραφίσῃ ἢ νὰ παίξῃ μὲ τὰ χρώματα, ἔπαιρνε μόνον τοῦ τὸ πινέλο καὶ ἐχρωμάτιζεν, ὅσον ἤθελε καὶ ὅπου ἤθελεν. Διδάσκαλοι καὶ εἰδικοί παρατηροῦνται ἐκ τοῦ ἀφανοῦς ἐκράτουν καθημερινῶς σημειώσεις καὶ συνέλεγον τὰ ἱχνογραφήματα. Παρατηρήθη, ὅτι ὁ ρυθμὸς καὶ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῶν παιδιῶν οὐδόλως μετεβλήθη.

Ἡ ψυχολογικὴ αὕτη μέθοδος, οὕσα ἢ κατ' ἐξοχὴν μέθοδος ἐρεῦνης τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν ζώων, εἶναι καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς εἵπομεν, λίαν ἀξιόλογος.

Ἄλλ' ὁ ἔπαινος πρὸς τὴν μέθοδον ταύτην δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἐπιδοκιμασία ἐν γένει τῆς ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς (Behaviorism). Τοῦναντίον ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι ὁ κύριος ἐκπρόσωπος αὐτῆς, ὁ Ἀμερικανὸς Watson, πλανᾶται ἀπορρίπτων τὴν αὐτοπαρατηρησίαν καὶ ἀνάγων ὅλον τὸν ψυχικὸν βίον εἰς αἰσθήματα. Ἐκ τῶν πολλῶν, αἵτινα εἶναι δυνατόν νὰ λεχθοῦν κατὰ τῆς γνώμης ταύτης τοῦ Watson, παραθέτομεν ἐνταῦθα μόνον τὰ ἀκόλουθα : Ἡ περὶ τῶν αἰσθημάτων ὡς τῶν μόνων πρώτων στοιχείων τοῦ ψυχικοῦ βίου γνώμη εἶναι δυνατόν νὰ πηγάσῃ μόνον ἐξ αὐτοπαρατηρησίας, δηλαδὴ μόνον ἐκ τῆς προσωπικῆς ἀναλύσεως ψυχικῶν φαινομένων αὐτοῦ τούτου τοῦ παρατηροῦντος. Δεύτερον τὸ κύρος, τὸ ὁποῖον ἀποδίδουν οἱ ψυχολόγοι τῆς διαγωγῆς εἰς τὴν διδασκαλίαν των περὶ τῶν αἰσθημάτων, εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλέγεται καὶ αὐτὸ εἰς αὐτά. Ἀναντιρρήτως τοῦτο εἶναι τι ἕτερον παρὰ τὰ αἰσθήματα. Τρίτον οὐδὲν ὑπάρχει ψυχικὸν φαινόμενον, τὸ ὁποῖον οἰοῖται ὡς ἀπλὸν ἄθροισμα νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀναλύεται πλήρως εἰς αἰσθήματα, ἢ δὲ ἀνάλυσιν αὕτη νὰ ὁδηγῇ εἰς πλήρη κατανόησιν. Εἰς πᾶν ψυχικὸν φαινόμενον ὑπάρχουν πάντοτε αἰσθήματα μετ' ἄλλων στοιχείων συνημμένα εἰς ἐνιαῖον ἔλλογον ὅλον· ἢ δὲ ἔλλογότης αὕτη εἶναι κάτι τι ἕτερον παρὰ τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, εἶναι τι, τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐνδοθεν.

Ἄλλ' ἐνταῦθα δὲν πρόκειται νὰ ἐλέγξωμεν γενικῶς τὴν ψυχολογίαν τῆς διαγωγῆς. Ἐν παρόδῳ μόνον ἠδελύσαμεν δι' ὀλίγων νὰ καταδείξωμεν τὴν σφαλερότητα αὐτῆς, ἵνα μὴ ἐκληφθῶμεν ὁπαδοὶ τῆς.

II. Ἔτεροι μέθοδοι πειραματικῆς ἐρεῦνης.

Ἐν τῇ πραγματείᾳ ἡμῶν « Νοημοσύνη καὶ Εὐφυΐα », ἥτις ἐξεδόθη τὸ δεύτερον τῷ 1954, καὶ ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Ἐργαστηρίου πειραματικῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐκδοθὲν τῷ 1957 βιβλίῳ « Ἐπιστημονι-

καὶ "Ερευναι (1949-1956)», γίνεται λόγος *περὶ ἐτέρων μεθόδων πειραματικῆς ἐρεῦνης*. Παρατίθενται δὲ ἐν τούτῳ καὶ *τινα πρωτόκολλα ἐξετάσεως παιδῶν*.

Τούτου ἕνεκα ἐνταῦθα θὰ κάμωμεν μνείαν τῶν μεθόδων τούτων διὰ βραχείων. Δὲν θεωροῦμεν ὀρθὸν νὰ ἐπαναλάβωμεν τὰ ἐν τοῖς δημοσιεύμασιν ἐκείνοις γραφόμενα.

Πειραματικῆς ἑτεροπαρατηρησίας χαρακτηῖρα ἔχουν τὰ *ἐρωτηματολόγια*, δηλαδή σειραὶ ἐρωτήσεων, διὰ τῶν ὁποίων ἐπιδιώκεται ἡ ἐξακρίβωσις ὀρισμένων ἰδιοτήτων. Δίδονται δὲ ταῦτα εἰς πλῆθος ἀνθρώπων μὲ τὴν παράκλησιν νὰ δώσουν εἰς αὐτὰ τὰς ἀποκρίσεις, τὰς ὁποίας ἕκαστος θέλει. Συλλεγόμενα δὲ αὗται ὑποβάλλονται εἰς στατιστικὴν ἐπεξεργασίαν. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι λίαν ἐπισφαλὴς πρὸ πάντων περὶ σπουδαίων ζητημάτων, οἷα εἶναι π.χ. τὰ *ἐρωτικά*· διότι οὐδεμία ὑπάρχει ἐγγύησις περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἀποκρινομένων. Μόνον ἀγύρται, ἐπαγγελλόμενοι τὸν ψυχολόγον εἶναι δυνατόν νὰ διαφημίζουν ὡς *ἀλάθητα* τοιαῦτα ἐν ἀλογίστῳ σπουδῇ συντελούμενα ἐρευνήματα.

Ἔτεροι ἄξιοι μνείας πειραματικαὶ μέθοδοι εἶναι ἡ τοῦ A. Binet, ἥτις ὑπέστη πολλὰς τροποποιήσεις, ἡ τοῦ G. Lippς, ἡ κληθεῖσα *μεγαλοφνὲς ἐπινόημα* μέθοδος τοῦ Ἑλβετοῦ ψυχιάτρου Hermann Rorschach, ἡ μέθοδος TAT τοῦ Ἀμερικανοῦ Murray, τὸ συνειρμικὸν πείραμα, τοῦ ὁποίου χρῆσις κυρίως ἐγένετο ὑπὸ τοῦ C. G. Jung, ἡ τῆς H. Hetzer, ἡ τοῦ R. Meili, ἡ τῆς L. Düss, ἡ τοῦ Kertschmer-Höhn, ἡ τοῦ Dietrich Abels, ἡ τοῦ L. Szondi, ἡ τῆς Ch. Bühler καὶ μέγα πλῆθος ὁσημέραι αὐξάνομενον μεθόδων, ἐν αἷς διὰ καλουμένων *ψυχολογικῶν κριτηρίων* (Tests) ἐπιδιώκεται ἡ ἐξερεύνησις ἐπὶ μέρους λειτουργιῶν ἢ ὅλου τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Σκόπιμον κρίνομεν νῦν νὰ εἰπωμέν *τινα περὶ ψυχολογικῶν κριτηρίων* (Tests).

Τὰ ψυχολογικὰ κριτήρια ἀποτελοῦνται ἐξ ἐρωτημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ ἀποκριθῇ τὸ ἐξεταζόμενον πρόσωπον, αἱ ἀποκρίσεις δὲ αὗται γίνονται βαθμυδὸν δυσχερέστεραι. Ἐκ τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ ὀρθότητος αὐτῶν κρίνομεν περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἰσχύος ψυχικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἐξεταζομένου. Παρέχομεν παραδείγμα *τι* :

Τὰ ἐρωτήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναμένεται νὰ δοθῇ ὀρθὴ ἀπόκρισις κατὰ τὸν μέσον ὄρον ὑπὸ τριετοῦς παιδιοῦ κατὰ Binet-Simon εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1) Δεῖξις τοῦ στόματος, ρινός, ὠτός. 2) Δήλωσις τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος. 3) Ἐπανάληψις προτάσεως μὲ ἐξ συλλαβάς. 4) Ἐπανάληψις δύο ὁμοψηφίων ἀριθμῶν. 5) Ἀρίθμησις τῶν ἐπὶ μέρους ἀντικειμένων ὀρισμένης ἀπλῆς εἰκόνας.

Τῶν ψυχολογικῶν κριτηρίων εὐρυτάτη ἐγένετο χρῆσις πρὸς ἔρευναν ψυχικῶν λειτουργιῶν, οἷαι εἶναι ἡ κατ' αἴσθησιν ἀντίληψις, ἡ μνήμη, ἡ

φαντασία, ἡ ἐπαγγελματικὴ κλίσις κ.τ.τ.¹. Μεγίστη δὲ ἦτο ἡ πίστις εἰς τὴν ἀξίαν τῆς διὰ τῆς μεθόδου τῶν κριτηρίων ἐρεῦνης ἐπὶ μέρους λειτουργιῶν καὶ πλεῖστοι ὅσοι ἡμιλλῶντο περὶ τὴν κατασκευὴν κριτηρίων, ὥστε ὁ Watson νὰ λέγῃ τὰ ἀκόλουθα²: « Ἐπὶ τινα χρόνον ἐφαίνεται, ὡς ἐὰν ὁλόκληρος ἡ ψυχολογία εἶχε καταληφθῇ ὑπὸ τῆς μανίας τῶν ψυχολογικῶν κριτηρίων, τὰ ὁποῖα ἐφύτρωνον ὡσὰν μανιτάρια, ἵνα μετὰ τινος ἡμέρας ἐξελεγχθοῦν ὑπὸ τοῦ προσεχεστάτου πειραματιστοῦ κλπ. Τόσον ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ πίστις εἰς τὴν ἀξίαν τῶν ψυχολογικῶν κριτηρίων, ὥστε δυσανάλογος εἶναι ἡ περὶ αὐτὰ κατανάλωσις χρόνου καὶ δυνάμεων πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῶν εὐρημάτων. Εἰς τὴν ἐπιδημίαν τῶν ψυχολογικῶν κριτηρίων ὀφείλεται, ὅτι ἡ πρακτικὴ ψυχολογία οὔτε ἐν τῇ παιδαγωγικῇ οὔτε ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς οἰκονομίας κατῴρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ ρηξικέλευθόν τινα χαρακτηριστολογίαν καὶ διαγνωστικὴν τοῦ προσώπου ».

Τῆς περιορισμένης ἀξίας τῶν παλαιότερων διὰ κριτηρίων συντελουμένων ἐρευνῶν τεκμήριον εἶναι, ὅτι πρὸς διάγνωσιν μὲν τῶν ψυχικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῶν παιδῶν συνιστᾶται καὶ συστηματικὴ ψυχολογικὴ παρατήρησις αὐτῶν ἐν τῷ σχολικῷ βίῳ, πρὸς εὕρεσιν δὲ τῆς ἐπαγγελματικῆς κλίσεως καὶ δοκιμαστικῇ ἐπὶ τινα χρόνον ἄσκησις τοῦ οἰκείου ἐπαγγέλματος καὶ ἄλλαι προσεκτικαὶ παρατηρήσεις καὶ προφυλάξεις, περὶ ὧν κάμνομεν λόγον εἰς τὰ δημοσιεύματα ἡμῶν « Χαρακτῆρες καὶ ψυχολογικοὶ τύποι », « Νοημοσύνη καὶ εὐφροσύνη » καὶ « Εἰσαγωγή εἰς τὴν χαρακτηριστολογίαν τοῦ Ernst Kretschmer ».

Ἐνῶ δὲ ἡ παλαιότερα διὰ κριτηρίων ψυχολογικὴ ἔρευνα δὲν ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ τὸν « ἀνώτερον » ψυχικὸν βίον, περιορίζετο δὲ εἰς τὰς στοιχειώδεις λειτουργίας, τὴν κατ' αἴσθησιν δηλαδὴ ἀντίληψιν, τὴν μνήμην κλπ., σὺν τῷ χρόνῳ εὐρύνονται τὰ ὅρια αὐτῆς μέχρι τῶν ἀνωτέρων συναισθηματικῶν καὶ βουλευτικῶν. Οὐδ' εἶναι δυνατόν νὰ προσείπῃ τις τι βέβαιον περὶ τῶν ὁρίων, εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ φθάσῃ αὐτὴ σὺν τῷ χρόνῳ. Καὶ τῆς ἐφαρμογῆς δὲ τῆς μεθόδου ταύτης ἀφετηρία γίνεται νῦν ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητος³, ἥτις εἶναι ἡ σημαντικωτάτη ἐν τῇ ψυχολογίᾳ καὶ τῇ βιολογίᾳ.

Ἐκ τῆς ἐννοίας δὲ ταύτης ὁρμώμενοι εἶναι δυνατόν νὰ συναγάγωμεν,

1. Περὶ ψυχολογικῶν κριτηρίων εὐρέως πραγματεύεται ἐν τῷ συγγράμματι « Ψυχικαὶ διαφοραὶ τῶν παιδῶν » ὁ ἀποθανὼν καθηγητὴς τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καὶ ἀκαδημαϊκὸς Νικ. Ἐξαρχόπουλος. Ὡσαύτως ὁ ἀποθανὼν καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀκαδημαϊκὸς Θ. Βορέας ἐν τῷ συγγράμματι « Ψυχολογία » καὶ ὁ ὡσαύτως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας Γεώργιος Σακελλαρίου ἐν τοῖς συγγράμμασι : « Ψυχολογία τοῦ παιδός », « Πειραματικὴ ἔρευνα τοῦ συναισθηματικοῦ βίου », « Ψυχολογία τοῦ ἐφήβου » κ.ά.

2. Der Behaviorismus, γερμ. μετάφρασις ὑπὸ Giese, σ. 67, 311 καὶ ἄλλαχού.

3. Περὶ τῆς ἐννοίας ταύτης πραγματευόμεθα ἐν τῷ βιβλίῳ « Ὑλισμὸς καὶ σύγχρονος βιολογία καὶ ψυχολογία ».

ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ γνώμη, καθ' ἣν τὰ πορίσματα τῶν κριτηρίων ἐμφανίζουν ἐκάστοτε ὅλως περιορισμένην, ὅλως καθ' ἑαυτό, μέρος τοῦ ἐρευνωμένου προσώπου. Μόνον ὁ ἐρευνῶν ψυχολόγος, ὅστις μὲ προκατάληψιν κάμνει χρῆσιν αὐτῶν, εἶναι ἴσως δυνατὸν κατ' αὐθαίρετον περιορισμὸν τοῦ βλέμματος νὰ βλέπῃ ἐν αὐτοῖς ἐσφαλμένως μικρὸν τμήμα. Τῷ ὄντι ὅμως ὁρθή, προσεκτικὴ, παρατήρησις δεικνύει, ὅτι ἐν παντὶ προβλήματι, ἐν παντὶ ἔργῳ τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει οὗτος πάντοτε ὡς ὅλον. Πάντως ὅμως ἡ ἐκάστοτε ἐκδηλουμένη ἀποψις εἶναι πάντοτε διάφορος· διότι οὐδεμία ὑπάρχει κατάστασις, μηδὲ τῆς ἐγγυτάτης πρὸς τὴν ζωὴν ἐξαιρουμένης, καθ' ἣν ἀνθρωπὸς τις ἀποκαλύπτει πάσας αὐτοῦ τὰς δυνατότητας, πάσας αὐτοῦ τὰς ἀπόψεις. Ὅθεν τῆς πρὸς διάγνωσιν δυσχερείας κατ' οὐσίαν αἵτιον εἶναι, οὐχὶ ὅτι τὰ πορίσματα ἀναφέρονται εἰς τμήμα τι τοῦ ἐρευνωμένου προσώπου, ἀλλ' ὅτι ταῦτα, ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὸ ὅλον πρόσωπον, εἶναι πολυσήμαντα.

Ἄξιον δὲ ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι, ὅτι οἱ σοβαροὶ ψυχολόγοι (ὑπάρχουν δυστυχῶς καὶ μὴ σοβαροὶ) ἐκ τῶν ἀκολουθούντων τὴν διὰ κριτηρίων μέθοδον ἐρευνῆς δὲν ἰσχυρίζονται, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ διαγιγνώσκῃ τις ἀνθρωπὸν τινα μόνον διὰ κριτηρίων. Ἡ παρατήρησις τῆς ζωῆς, ἂν αὕτη ἐπιτελῇται ὑφ' ἱκανῶν ἀνθρώπων ἐπ' ἀρκετὸν χρόνον, εἶναι δυνατὸν νὰ παρέχῃ ἄριστα τοιαύτην γνῶσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν δι' αὐτῆς νὰ σταθμῶνται τὰ διὰ κριτηρίων ἐρευνήματα. Αἱ διὰ κριτηρίων μέθοδοι ἐρεῦνης, ὡς εἶναι γνωστόν, δὲν ἐπιδιώκουν νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἄλλην ἀνθρωπογνωσίαν, ἀλλὰ κυρίως νὰ ἐπεμβαίνουν ἐκεῖ, ὅπου, ἂν δὲν ὑπάρχουν ἄλλα ἐπαρκῆ ἀσφαλῆ ἐρείσματα, εἶναι ἀναγκαῖον ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ νὰ κατανοήσωμέν πως πρόσωπόν τι.

Σκόπιμον δὲ νῦν κρίνομεν νὰ προβῶμεν εἰς ἀκριβεστέραν σύγκρισιν δι' ὀλίγων τῆς ἀνευ πειράματος ἐργαζομένης ψυχολογίας πρὸς τὴν πειραματικὴν :

Ἡ μὲν ἀνευ πειράματος ἐργαζομένη ψυχολογία ἔργον ἔχει δίκην σκαπανέως νὰ εἰσέρχεται εἰς ἀπόρσιτα μέχρι τοῦδε, εἰς νέα, πεδία ψυχολογικῆς ἐρεῦνης καὶ νὰ ἐξετάζῃ τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι κατόπιν δυνατὸν νὰ βαδίξῃ ἡ τὸ πείραμα χρησιμοποιοῦσα ἐπιστήμη, ἵνα οὕτως ὀριστικῶς βεβαιωθοῦν τὰ ἡρευνήμενα. Ὁ ψυχολόγος, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται οὐχὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ πειράματος, ἔργον ἔχει πρὸς τούτοις, ὡς καὶ οἱ πλείστοι τῶν μεγάλων ποιητῶν, νὰ παρατηρῇ καὶ νὰ περιγράφῃ τὸν ἀρχικὸν βίον ὑπὸ πᾶσαν αὐτοῦ ἔποσιν καὶ ὡς ὅλον τι, ὡς οὗτος ἐκδηλώνεται ἐν τῷ συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι καὶ τέλος ἐν τῷ πράττειν.

Ἡ δὲ πειραματικὴ ψυχολογία χάριν τῆς ἀκριβείας καὶ αὐστηροῦτος τῶν προτάσεών της ὀφείλει νὰ ἐργάζεται κάμνουσα ἀφαίρεσιν καὶ νὰ ἐρευνᾷ ἐπὶ μέρους ζητήματα ἀποχωρίζουσα αὐτὰ ἐκ τοῦ ὅλου, εἰ καὶ οὐδέποτε πέμπει νὰ λησμονῇ τὴν πρὸς αὐτὸ στενὴν αὐτῶν συνάφειαν. Εἶναι π.χ. δυνατὸν

νὰ ἐρευνᾷ εὐρὲα πεδία τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως, χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαῖον νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰς συνυπαρχούσας συναισθηματικὰς ἀποχρώσεις.

Ἀμφότεροι οἱ τρόποι οὗτοι ἐρεύνης, δηλαδή ἡ ψυχολογία τῆς ζωῆς, ἣτις ἀποβλέπει εἰς παμμερῆ καὶ ὀλικὴν παρατήρησιν, καὶ ἡ ἐρευνῶσα ἐπὶ μέρους φαινόμενα, ἀποχωρίζόμενα τοῦ ὅλου, εἶναι ἀναγκαῖον καὶ δυνατόν ἄριστα νὰ συμπληρώνουν ἀλλήλας. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀρκεῖ ὁ μὲν ἐρευνῶν τὸ ἐπὶ μέρους κατὰ τὴν ἐρμηνεϊαν αὐτοῦ νὰ μὴ παραβλέπῃ τὰς ὀλικὰς χαρακτηριστικὰς ιδιότητας τῶν ψυχικῶν γεγονότων, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὸν ὅλον ψυχικὸν βίον, ὁ δὲ ψυχολόγος τῆς ζωῆς νὰ μὴ ὑποτιμᾷ τὴν σημασίαν καὶ γενικὴν ἀξίαν πολλῶν ἐπὶ μέρους ἀποφάνσεων.

Ἡ μὲν ψυχολογία τῆς ζωῆς ἀπειλεῖται ὑπὸ τοῦ κινδύνου τοῦ δογματισμοῦ, ἡ δὲ πειραματικὴ ὑπὸ τοῦ κινδύνου νὰ χάνεται εἰς ἀκάρπους μηδαμινότητας. Τοὺς κινδύνους τούτους εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτρέπῃ μόνον συνεργασία ἀμφοτέρων.

III. Ἰχνογραφήματα κλπ.

Ἐξαίρεται ὑπὸ πολλῶν ἡ ἀξία τῶν *ιχνογραφημάτων*¹, τὰ ὁποῖα εἶναι λίαν κατάλληλα, ἵνα τις δι' αὐτῶν παρακολουθῇ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδός, εἰς τὸν ὁποῖον ἐν εἵδει πειράματος παρέχουμεν εὐκαιρίας πρὸς ἐλευθέραν ἰχνογράφησιν. Διὰ τῶν ἰχνογραφημάτων ὁ παῖς πληροφορεῖ ἡμᾶς περὶ τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας. Ἐφόσον δὲ δὲν ἀσκεῖ ἐπ' αὐτῶν διοριστικὴν ἐπίδρασιν ἡ διανόησις ἐνηλίκων, εἶναι αὐτὰ τῷ ὄντι πρῶτα ἀκραιφνῇ τεκμήρια τῆς πρώτης γνωστικῆς ἐπεξεργασίας τῶν βιωμάτων, τὰ ὁποῖα διορίζονται κυρίως ὑπὸ τῆς δράσεως. Διὰ τοῦ ἰχνογραφήματος ὁ παῖς πρῶτην φορὰν ἀποκτεῖ παρὰ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ δεύτερον εἶδος ἐκδηλώσεως καὶ ἀνακοινώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ του βίου, τὴν ἀκραιφνῶς ἐποπτικὴν δηλαδή καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον ἀποδίδουσιν ἐκδήλωσιν καὶ ἀνακοινώσιν. Τὸ αὐθόρμητον ἰχνογράφημα συντελεῖ εἰς τὴν ἄρσιν ἐσωτερικῶν κωλύσεων, συμπλεγμάτων ἀψιθυμῶν κλπ. Τὸ ἰχνογράφημα ἐπιτρέπει νὰ διαγινώσκῃ τις κόπωσιν, ἀφηρημάδα, ἐσωτερικὴν κλειστότητα, ἔλλειψιν βουλήσεως, ἐνεργητικότητα. Πολλὰ δὲ ἰχνογραφήματα τοῦ αὐτοῦ παιδὸς ἐπιτρέπουν διάγνωσιν ἐν γένει τοῦ χαρακτῆρος.

Ἐν εἵδει ψυχολογικοῦ κριτηρίου ἐδόθησαν εἰς μαθητὰς καὶ μαθητρίδας ὑπερβάσας τὸ 15^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας πρὸς γραπτὴν ἀνάπτυξιν *παροιμίας*. Καὶ γενικώτερον δὲ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐξετάζωνται ψυχολογικῶς *συνθετικαὶ ἀσκήσεις* (ἐκθέσεις) τῶν μαθητῶν, μάλιστα δὲ αἱ ἐλεύθεραι.

Ἀξία λόγου εἶναι καὶ ἡ ψυχολογικὴ ἐξέτασις *ἡμερολογίων*, τὰ ὁποῖα

1. ¹Ides Jaensch-Hentze, Grundgesetze der Jugendentwicklung, 1939, σ. 94.

συντάσσονται μυστικά καὶ τὰ ὁποῖα γίνονται γνωστὰ παρὰ τὴν θέλησιν τῶν συνταξάντων αὐτὰ ἢ μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν. Ἄλλ' ὅμως ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἐξετάζωνται ταῦτα μὲ τὴν μεγίστην προσοχὴν ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστίαν αὐτῶν.

Τὸ ἡμερολόγιον λαμβάνει κάπως τὴν μορφήν πειράματος, ἃν συνιστᾶται ἡ σύνταξις αὐτοῦ εἰς νέους καὶ νεάνιδας, ὡς συμβουλευοὺν ψυχολόγοι τινές. Κατὰ τοῦ τοιούτου, κατὰ σύστασιν διδασκάλων ἢ ἄλλων ἐνηλίκων συντασσομένου ἡμερολογίου, εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῶν τὰ ἀκόλουθα :

Περὶ τῆς ἀληθείας τῶν γραφομένων μέγισται εἶναι αἱ ἀμφιβολαί, μάλιστα δὲ ὅταν πρόκειται περὶ ἐρωτικῶν, περὶ ζητημάτων θρησκευτικῆς πίστεως κλπ. Βέβαιον δὲ ἀποτέλεσμα φέρει ἡ παρόρμησις εἰς τήρησιν ἡμερολογίου εἰς πολλοὺς τὴν *υπερβολικὴν* ἐνασχόλησιν μὲ τὸν ἑαυτόν των, τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν κόσμον, ὃ ὁποῖος φύσει εἶναι οἰκείος εἰς τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν, τὴν γένεσιν οἰήσεως, καί, ἂν ὑπάρχῃ προδιάθεσις τις, τὴν ἀνάπτυξιν παθολογικῆς αὐτενασχολήσεως (autismus). Ἀξίαν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν ἡμερολόγια, μὲ ἡλαττωμένον τὸν κίνδυνον ἡθικῆς καὶ ψυχικῆς βλάβης, ἂν ταῦτα συντάσσονται μυστικά, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἡ ὑποψία, ὅτι ταῦτα θέλουν ἀναγνωσθῇ ὑπὸ προσώπων, εἰς τὰ ὁποῖα οὐδεμίαν τρέφουν ἐμπιστοσύνην οἱ συντάξαντες.

Εἰς τὰς μεθόδους ψυχολογικῆς ἐρεῦνης καταλέγεται καὶ ἡ *γραφολογία*, ἥτις σήμερον εἶναι ἀνεγνωρισμένη ἐπιστήμη. Ἡ γραφολογία ἐρευνᾷ τὴν διὰ τῆς χειρὸς γραφὴν ὡς φαινόμενον ἐκφράσεως, οἷον εἶναι τὸ βάδισμα, αἱ χειρονομίαι, αἱ μιμικαὶ κινήσεις κλπ. Διὰ τοῦ τρόπου τῆς γραφῆς ἐκφράζονται ψυχικὰ γεγονότα καὶ ἰδιότητες χαρακτῆρος, αἵτινες ἀποκαλύπτονται ἐκ τῆς ὁδοῦ, ἣν ἀκολουθοῦν τὰ γράμματα καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς συνδέσεως αὐτῶν.

Κατὰ τὰς ἐκτεθείσας μεθόδους παρατηρήσεως ἡ ψυχολογικὴ ἐρευνα ἀναφέρεται εἰς ζῶντα πρόσωπα. Ἄλλ' εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετάζωμεν ψυχολογικῶς καὶ νὰ ἐπιδιώκωμεν τὴν συναγωγὴν ψυχολογικῶν διδαγμάτων *ἐκ τῶν ἔργων ἱστορικῶν προσώπων*, ἐκ τῶν δημιουργημάτων τοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδὴ ἐκ τῶν ἔργων τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης, τῆς θρησκείας καὶ τῶν παντοίων περιωθειῶν παραδόσεων. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐξέτασιν πρὸ πάντων λογοτεχνημάτων ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἔχωμεν πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι πιθανὸν εἶναι, ὅτι ὁ γράφων διετέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν προσωπικῶν περιστάσεων. Ἐκ τῶν προτέρων δὲ ὑποπτα εἶναι συγγράμματα ἀνθρώπων, περὶ τῶν ὁποίων εἶναι γνωστόν, ὅτι δὲν ἦσαν ἀπηλλαγμένοι προκαταλήψεων.

Ἐπίλογος.

Ἡ ψυχολογία, οὕσα ἡ νεωρότατη, ἡ δυσχερεστάτη καὶ ὑπὸ κοινωνικὴν καὶ ἡθικὴν ἔποψιν ἢ σπουδαιοτάτη τῶν Ἐπιστημῶν, παρὰ τὴν σύντονον ἐργα-

σίαν, ἣν ἐπιτελοῦν οἱ ὁσημέραι πληθυνόμενοι θεράποντες αὐτῆς, καὶ παρὰ τὰ πολλὰ σπουδαῖα διδάγματα, πρακτικὰ καὶ θεωρητικά, τὰ ὁποῖα ἔφερεν εἰς φῶς, διανύει μόλον τοῦτο, συγκρινομένη πρὸς ἄλλας ἐπιστήμας, π.χ. τὴν Φυσικὴν, τὴν Χημείαν, τὴν Βιολογίαν, τὴν παιδικὴν εἰσέτι ἡλικίαν. Ὅθεν ἀναγκαῖον εἶναι μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως νὰ ἐκφέρῃ τις τελικὰς κρίσεις, πρὸ πάντων ὁσάκις πρόκειται περὶ παιδίων καὶ περὶ ἐφήβων, ὧν ἡ ἀνάπτυξις συντελεῖται μὲ ταχέως ἐναλλασσόμενον ρυθμὸν καὶ κατ' ἀκολουθίαν αἱ διαδεχόμεναι ἀλλήλας εἰκόνες τῆς ψυχικῆς καταστάσεως εἶναι ἐν πολλοῖς διάφοροι. Ἡ δὲ ἐπιφύλαξις αὕτη γίνεται ἀναγκαιοτέρα ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως, ἣν ἔχει πᾶς τῷ ὄντι κεκλημένος εἰς τὸ λειτούργημα τοῦ ψυχολόγου, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τῷ ὄντι μυστήριον, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαλύπτεται καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ βάθος καὶ πλάτος. Διὰ τὸ νὰ δύναται τις νὰ εἰσδύῃ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς τὸ μυστήριον τοῦτο, ἀναγκαῖον εἶναι πρὸ πάντων νὰ ἔχῃ τὴν ἱκανότητα νὰ συγκεντρώνεται εἰς ἑαυτόν, νὰ προσπαθῇ ἀδιαλείπτως νὰ βλέπῃ τὸν ἑαυτόν του ὅσον τὸ δυνατόν ἀντικειμενικώτερον, ὥς τῷ ὄντι εἶναι οὐχὶ ἁπλῶς ὡς φαίνεται, ὅτι εἶναι. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου θὰ εἶναι αὐτοσυνηδυσία ἐπιτρέπουσα νὰ ἴσταιται τις ὑπεράνω ὑποκειμενικῶν ροπῶν, ὑπεράνω τοῦ κατωτέρου ἑαυτοῦ του, καὶ νὰ τείνῃ εὐήκοον τὸ οὖς αὐτοῦ πρὸς τὸν ἕτερον ἄνευ ἰδικῶν προβολῶν, ἄνευ προκαταλήψεων. Καὶ αἱ νεώτεραι πειραματικαὶ μέθοδοι — τοῦτο ὀφείλει νὰ μὴ λησμονῇ ποτε ὁ ψυχολόγος — εἶναι δυνατόν νὰ παρέχουν εἰς τὸν ψυχολόγον κυρίως μόνον περισσοτέραν ὕλην πρὸς ἔρευναν. Ἀλλ' ἀφετηρία τῆς διαγνώσεως τῆς ψυχικῆς συστάσεως τοῦ ἐτέρου, ἐν ᾧ βαθμῷ αὕτη εἶναι ἐφικτή, θὰ παραμένῃ πάντοτε μία καὶ μόνη, ἡ ἐκ τῆς ἀδιαλείπτου αὐτεξετάσεως καὶ αὐτογνωσίας τοῦ ψυχολόγου πηγάζουσα ἱκανότης καὶ ἀκοίμητος προθυμία αὐτοῦ πρὸς κατανόησιν ἐκείνου, συνεξυγμένη μὲ τὴν ἀπὸ καρδίας πρὸς αὐτὸν ἀγάπην, ἄνευ τῆς ὁποίας οὐδὲν ἄξιον λόγου εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτυγχάνῃ πᾶσα, οἰαδήποτε, ψυχολογία, ἥτις ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον τῆς διαγνώσεως καὶ τῆς παροχῆς βοηθείας εἰς τὸν ἕτερον.

Ἐπίμετρον.

Ἀνὴρ καὶ γυνὴ ὡς ἐρευνηταὶ ψυχικῶν φαινομένων.

Ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, καὶ αἱ θεμελιώδεις καὶ αἱ δευτερεύουσαι, ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸν ἄνδρα καὶ εἰς τὴν γυναῖκα, εὐνόητον εἶναι, ὅτι ἐκπρόσωποι ἑκατέρου τῶν φύλων εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατόν, ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως ἑαυτῶν, νὰ εἰσδύουν εἰς τὰς ψυχὰς ἐκπροσώπων καὶ τοῦ ἐτέρου φύλου. Εἶναι δὲ ἡ παρατήρησις ἐκπροσώπων τοῦ ἐτέρου φύλου τόσον ἐπιτυχεστέρα, ὅσον εὐρύτερα καὶ ἀκριβεστέρα εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία, ὅσον σαφεστέρα ἔχει ἐπίγνωσιν ὁ παρατηρῶν ὅχι μόνον τῶν πρωτεύουσῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν δευτερευουσῶν λειτουργιῶν καὶ ἰδιοτήτων τοῦ φύλου,

εἰς ὃ ἀνήκει, ὥστε, εἰ δυνατόν, μηδεμία τούτων νὰ παραμένῃ ὑποσυνείδητος. Τοιαύτη δὲ ἱκανότης πρὸς ψυχολογικὴν παρατήρησιν προέρχεται καὶ ἐξ εὐμενῶν φυσικῶν καταβολῶν καὶ ἐξ ἀσκήσεως.

‘Ο μὴ ἔχων τὴν ἱκανότητα ταύτην εἶναι πολὺ εὐκόλον νὰ παρασύρεται εἰς παραγνώρισιν τῆς ἀξίας καὶ τοῦ ἑτέρου φύλου ἐν γένει καὶ ὀρισμένου τινὸς ἐκπροσώπου αὐτοῦ. ‘Ο ἀψυχολόγητος εὐκόλως εἶναι δυνατόν νὰ ὑπερτιμᾷ τὸ προέχον εἰς τὸν ἑαυτὸν του, νὰ ὑποτιμᾷ δὲ τὸ ὑστεροῦν παρ’ ἑαυτῷ. Τὴν ὑποτίμησιν δὲ ταύτην προβάλλει ἀνεπιγνώστως εἰς τὸν ἕτερον. ‘Εκεῖνος δέ, ὁ ὁποῖος γινώσκει κανόνας, οἷτινες συνάγονται ἐκ παρατηρήσεως ἀνδρῶν, κινδυνεύει νὰ διαγινώσκῃ εἰς γυναῖκας παθολογικὰς καταστάσεις, αἵτινες τῷ ὄντι δὲν ὑπάρχουν. ‘Εκ τῶν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι εἶναι λίαν δυσχερὲς νὰ ἐρευνᾷ τις ψυχολογικῶς μὲ ἀκρίβειαν ἐκπροσώπους τοῦ ἑτέρου φύλου· πολὺ δυσχερέστερον τῆς ἐρευνῆς ἐκπροσώπων τοῦ αὐτοῦ φύλου. ‘Αλλ’ ὅμως ὁ ἔχων φύσει ἰσχυρὰν τὴν προδιάθεσιν καὶ ἡσκημένος εἰς τὸ ἐρευνᾶν ψυχολογικῶς εἶναι δυνατόν νὰ εἰσχωρῇ εἰς λίαν σημαντικὸν βαθμὸν εἰς τὴν ψυχὴν ἐκπροσώπων καὶ τοῦ ἑτέρου φύλου.

‘Αλλ’ εἶναι ἄρα γε καὶ ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, ἂν βέβαια ἔχουν τὴν αὐτὴν σχετικὴν παιδείυσιν, ἐξ ἴσου ἱκανοὶ νὰ ψυχολογοῦν ἐξ ἐπιγνώσεως περὶ ἑαυτῶν καὶ περὶ τοῦ ἑτέρου φύλου; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκριθῇ τις ὀρθῶς, ἂν ὀρμηθῇ ἐκ τῆς ψυχολογίας τῶν φύλων. ‘Αναγκαῖον ἄρα εἶναι νὰ λεχθοῦν ἐνταῦθα ὀλίγα τινα περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ψυχικῆς συστάσεως τῶν φύλων.

‘Η γυνὴ κατὰ τὸν μέσον ὅρον εἶναι συναισθηματικωτέρα καὶ ἐνορατικωτέρα τοῦ ἀνδρός. ‘Η δὲ συναισθηματικότης καὶ ἐνορατικότης αὐτῆς σαφῶς ἐκδηλοῦνται πρὸς συγκεκριμένα πρόσωπα, γεγονότα καὶ πράγματα. ‘Οθεν ἡ γυνὴ δύναται νὰ ἀντιλαμβάνεται ταχύτερον τοῦ ἀνδρός, ἅμα τῇ πρώτῃ γενέσει καὶ πρὶν ἢ ἔχουν σαφῶς ἐκδηλωθῇ αὐταί, ψυχικὰς καταστάσεις, μάλιστα δὲ θυμικὰς, ἐκπροσώπων καὶ τοῦ ἑτέρου φύλου. ‘Αλλ’ ἐπειδὴ αὕτη κατὰ τὸν μέσον ὅρον ὑστερεῖ τοῦ ἀνδρός εἰς λόγον ἀκριβεστερίας, εἰς τὰς ἐσχάτας λεπτομερείας κατερχομένης ἀντιλήψεως τῶν συμβαινόντων καὶ εἰς λόγον αὐστηρᾶς κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν διανοήσεως, ἀδυνατεῖ νὰ συλλαμβάνῃ καὶ νὰ ἀναλύῃ τὰ παρατηρούμενα μὲ τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν εὐκρίνειαν, ἣτις κατὰ τὸν μέσον ὅρον διακρίνει τὸν ἄνδρα. ‘Υπερέχει δὲ οὗτος τῆς γυναικὸς καὶ κατὰ τὴν διὰ τοῦ λόγου ἀκριβῆ διατύπωσιν τῶν ἐννοιῶν. ‘Η γυνὴ ὑστερεῖ τοῦ ἀνδρός καὶ κατὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ παρατηρεῖν καὶ κρίνειν· ἑαυτὴν ἀντικειμενικῶς, ἄνευ δηλαδὴ προσμειξέως ἰσχυροῦ προσωπικοῦ συναισθήματος. Αἱ αὐταπάται καὶ ἡ ἀπόκρυψις τῆς ἀληθείας εἶναι εἰς τὴν γυναῖκα συχνότεραι καὶ σφοδρότεραι παρὰ εἰς τὸν ἄνδρα. Διὰ δὲ τοῦτο καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ ἑτέρου ὑπὸ τῆς γυναικὸς, καίτοι, ὥς ἐλέχθη, εἶναι δυνατόν πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ ἀνδρός νὰ συλλαμβάνῃ αὕτη πρὸ πάντων θυμικὰς καταστά-

σεις, ὑπολείπεται κατὰ τὸν μέσον ὅρον τῆς παρατηρήσεως ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴν ἀκρίβειαν. Ἀλλὰ καὶ οἱ βιοτικοὶ ὅροι συντελοῦν, ὥστε ὁ ἀνὴρ νὰ ἔχῃ πείραν εὐρύτεραν τῆς γυναικός. Ἐξαιρέσιν τινα ὡς πρὸς τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἔργον τῆς ἡθοιοποιῶ.

Ὁ ἀνὴρ τοῦναντίον, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τῶν λεχθέντων, εἶναι φύσει ἱκανώτερος εἰς τὸ παρατηρεῖν μὲ μεγαλυτέραν ἐπιμονὴν καὶ ἀκολουθίαν. Ἡ δὲ ζωὴ, ὡς εἵπομεν, παρέχει εἰς αὐτὸν συνήθως περισσοτέρας εὐκαιρίας πρὸς παρατήρησιν.

Εἰς τοὺς ἔχοντας κλίσιν πρὸς ψυχολογικὴν παρατήρησιν ἄνδρας εὐκαιρίας καὶ περισσοτέρας καὶ προσφορωτέρας εἰς αὐτὴν παρέχει ὁ ἔγγαμος βίος καὶ τὰ ἐπαγγέλματα, τὰ ὁποῖα ἀναγκάζουν εἰς συχνὴν καὶ στενὴν ἐπικοινωνίαν καὶ μὲ γυναῖκας. Εἶναι δὲ τὰ ἐπαγγέλματα ταῦτα κατὰ πρῶτον λόγον τὸ τοῦ εἰδικοῦ ψυχολόγου, ἔπειτα δὲ τὸ τοῦ ἱερέως, τὸ τοῦ ψυχιάτρου, τὸ τοῦ γυναικολόγου καὶ τὸ τοῦ διδασκάλου. Ἐκ τῶν ἱερέων πλεονεκτοῦν οἱ ἀναλαμβάνοντες τὸ ἔργον τοῦ ἐξομολογητοῦ. Οὗτοι δὲ ὀρθὸν εἶναι νὰ εἶναι ἔγγαμοι, ἔντεκνοι καὶ ψυχολογικῶς μορφωμένοι. Ὁ ἔγγαμος μετὰ τέκνων βίος παρέχει πλοῦτον ψυχολογικῆς ἐμπειρίας, ἀπρόσιτον συνήθως εἰς τοὺς ἀγάμους καὶ ζῶν ὑπὸ ψυχικὴν ἔποψιν ὁμαλωτέραν, ἂν μὴ ὑπάρχουν οἱ ἄλλοι ὅροι αὐτῆς ὑπερβολικὰ δυσμενεῖς.

Ὅτι δὲ ὁ ψυχίατρος πολλὰς καὶ λίαν εὐνοϊκὰς ἔχει εὐκαιρίας πρὸς ψυχολογικὰς παρατηρήσεις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἶναι εὐνόητον.

Ὁ διδάσκαλος μειονεκτεῖ μὲν κατὰ τοῦτο, ὅτι αἱ παρατηρήσεις αὐτοῦ ἀναφέρονται εἰς τὴν νεαρὰν μόνον ἡλικίαν. Πλεονεκτεῖ δὲ κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ ἡλικία αὕτη εἶναι ἡ σπουδαιότατη πασῶν διὰ τὸν μετέπειτα βίον. Καὶ δὲν εἶναι μὲν δυνατόν εἰς τὸν διδάσκαλον νὰ συνδέεται μὲ τοὺς μαθητάς, μάλιστα δὲ μὲ τὰς μαθητρίας του, πέρα ὁρίων τινων, ἀλλὰ ἡ μετ' αὐτῶν ἀναστροφή διαρκεῖ ἐπὶ μακρὸν χρόνον, εἶναι δὲ δυνατόν εἰς αὐτὸν νὰ γνωρίσῃ καὶ τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν τῶν μαθητῶν ἐπαρκῶς.

Ταῦτα πάντα ἰσχύουν ἐν πολλοῖς καὶ περὶ γυναικῶν, αἵτινες ἔχουν τὴν κλίσιν εἰς ψυχολογικὴν παρατήρησιν.

Ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἐκπρόσωποι εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνῶσι ψυχολογικῶς καὶ τὸ οἰκεῖον καὶ τὸ ἕτερον φύλον. Ὡς εἰκός δέ, ὁ ἐπιστημονικῶς ψυχολογῶν εὐχεχερότερον καὶ ἐπιτυχέστερον ἀσκεῖ τὸ ἔργον του πρὸς ἐκπροσώπους μᾶλλον τοῦ ἰδικοῦ του φύλου. Γενικῶς ὁμῶς φαίνεται, ὅτι ὁ ἀνὴρ, ἐπειδὴ θεμελιώδης λειτουργία αὐτοῦ εἶναι ἡ διανόσεις, ὑπερέχει κατὰ τὸν μέσον ὅρον κατὰ τὴν ἀντικειμενικότητα, τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐρεῦνης, κατὰ τὴν λογικὴν ἀκολουθίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ αὐτὴν, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν δεδομένων καὶ τὴν αὐστηρὰν διατύπωσιν τῶν πορισμάτων.

Ἡ δὲ ψυχολογοῦσα γυνὴ εἶναι δυνατόν νὰ παρέχῃ εἰς ἑαυτὴν καὶ εἰς

ἄνδρας ψυχολογοῦντας πλουσίας ἀφορμὰς εἰς παρατηρήσεις, εἶναι ἱκανὴ νὰ συλλέγῃ ἄξιον πολλοῦ λόγου ὕλικόν, νὰ μεταδίδῃ λίαν ἐπιτυχῶς ψυχολογικὰ διδάγματα, τὰ ὁποῖα ἔχει ἐξακριβώσῃ ἐν γένει ἢ ψυχολογικὴ ἐπιστήμη καὶ νὰ ἐφαρμόξῃ αὐτὰ πρακτικῶς. Βεβαίως δὲν στερεῖται τῆς ἱκανότητος ἐν γένει τοῦ ψυχολογεῖν, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ ἀνὴρ. Κατὰ ταῦτα ψυχολόγοι προερχόμενοι ἐξ ἀμφοτέρων τῶν φύλων συμπληροῦν ἀλλήλους καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ προάγουν διὰ τῆς συνεργασίας τὴν ψυχολογίαν περισσότερον παρὰ ἐὰν μόνον ἄνδρες ἢ θείον ἐνδιατρίβει περὶ αὐτήν. Ὑπάρχουν σήμερον ψυχολογικαὶ πραγματεῖαι ἀξιόλογοι συντεταγμέναι ὑπὸ γυναικῶν. Ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν γυναικῶν, αἵτινες εὐδοκίμως ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ψυχολογίαν αὐξάνεται ὁσημέραι. Ἀναγράφομεν ὀνόματά τινα τοιούτων γυναικῶν: Ch. Bühler, Toni Wolff, J. Jakobi, Mar. Leibl, Sin. Beauvoir, Fr. Wickes, M. Moers, M. Schumacher-Köhl, Helene Deutsch, H. Hetzer, M. Günzel-Haubold, El. Höhn, Erna Duhm, Lotte Schenk-Danziger, L. Düss καὶ ἄλλαι πολλαί.

2. ΧΩΡΟΣ, ΧΡΟΝΟΣ, ΨΥΧΗ

Τὸ ζήτημα περὶ *χώρου* καὶ *χρόνου* εἶναι ἐκ τῶν δυσχερεστάτων ἐπιστημονικῶν ζητημάτων. Ἐρευνῶσι δὲ αὐτὸ φιλόσοφοι, μαθηματικοί, φυσικοὶ καὶ ψυχολόγοι. Νομίζω δέ, ὅτι ἡ κυρίως ἔρευνα αὐτοῦ εἶναι ἡ ψυχολογικὴ, τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν γνώμην μου εἶναι ἀδύνατον κατὰ τὴν ἔρευναν αὐτῶν νὰ ἀγνοήσουν οἱ λεχθέντες ἔτεροι ἐπιστήμονες. Περὶ τῆς ψυχολογικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ζητήματος τούτου θὰ ὁμιλήσωμεν δι' ὀλίγων, δρῶμενοι ἐν μέρει ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Hans Driesch¹.

Πᾶν ψυχικὸν γεγονός, τοῦ ὁποίου λαμβάνω πείραν, εἶναι σχεδὸν πάντοτε σύνθετον. Εἰς τὰ διάφορα δὲ σύνθετα ψυχικὰ γεγονότα ἐπαναλαμβάνονται πάντοτε τὰ αὐτὰ *εἶδη* στοιχείων. Στοιχείον ὥς στοιχείου, καθ' ἑαυτό, πιθανώτατα οὐδέποτε λαμβάνομεν πείραν. Μᾶλλον δὲ εἰς πᾶν ψυχικὸν γεγονός ὑπάρχει ἐν τοῦλάχιστον στοιχείον ἐξ ἐκάστης τῶν ὁμάδων, τὰς ὁποίας παρέχει ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις. Ἐν ἐκ τῶν εἰδῶν τούτων εἶναι τὰ δεδομένα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, τοπικοὶ δηλαδὴ καὶ χρονικοὶ τόνοι.

Ἐχομεν ὅλως ἀμέσως συνειδητὴν τὴν σημασίαν τῆς λέξεως «*πλησίον*», ἥτις ὥς στοιχειώδης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ. Συγχρόνως δὲ ἔχομεν ἄμεσον γνῶσιν τῆς συνεχείας καὶ τῶν τριῶν διαστάσεων τοῦ χώρου. Τῆς διαστάσεως τοῦ βάθους ἔχομεν ἄμεσον πείραν μόνον κινητικῶς, δὲν βλέπομεν αὐτὴν ἀμέσως.

Ἐνῶ δέ, ὥς εἵπομεν, ἔχομεν ἄμεσον πείραν συνεχοῦς τινος, τὸ ὁποῖον

1. Ντρίς - Καλλιὰφα, «*Θεμελιώδη προβλήματα τῆς ψυχολογίας*», σ. 33, 1928.

καλείται *χῶρος*, δὲν ἔχομεν σύστοιχον ἄμεσον πείραν συνεχοῦς τινος, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται « *χρόνος* ».

Πάντα τὰ ψυχικά γεγονότα, τὰ ὁποῖα φέρουν τὸν τόνον, ὅτι ἔχουν ὑπάρξει ποτὲ συνειδητά, ὅτι ἔχουν τὸν τόνον τοῦ « *τότε* », μᾶλλον δὲ αὐτοὶ οὗτοι οἱ τόνοι « *τότε* », ἀποτελοῦν *χρονικὴν* σειράν. Ἄλλ' ἡ σύγκρισις τοῦ χρόνου μὲ γραμμὴν παραπλανᾷ, ὥς διείδε τοῦτο πρῶτος ὁ Bergson. Ἀμέσως λαμβάνω πείραν εἰς ψυχικά γεγονότα τοῦ χρονικοῦ τόνου « *τότε* ». Οὗτος δὲ εἶναι πάντοτε « *εἰδικός* », δηλαδή τὸ ἐν *τότε* εἶναι *προγενέστερον* (ἢ *μεταγενέστερον*) τοῦ ἄλλου, ἢ γενικώτερον τὸ ἐν γεγονὸς μετὰ τοῦ οἰκείου τόνου ἔχει γίνεи συνειδητὸν πρὸ (ἢ μετὰ) τοῦ ἄλλου, ἔνθα « *ἄλλο* » γεγονὸς εἶναι καὶ πᾶσα, καὶ ἡ ἐλαχίστη, μεταβολή.

Τὸ σύνολον τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν ἰδιαιτέρων τόνων τοῦ *τότε*, δι' ὧν χαρακτηρίζονται ψυχικά γεγονότα ὥς παρελθόντα, παρόντα καὶ μέλλοντα, καθόσον ἡ σειρά αὕτη νοεῖται ὥς συνεχῆς, καλεῖται « *χρόνος* ». Ἐπὶ τῇ βάσει ἄρα τοῦ συνόλου τῶν τόνων τοῦ *τότε* σχηματίζεται ἡ ἔννοια συνεχοῦς χρόνου ὥς θεωρητικὴ ἔννοια.

Ἐκ τῶν λεχθένων εὐνόητον γίνεται, ὅτι, ἵνα σχηματισθῇ ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου, ἀναγκαῖα εἶναι ἡ σύναψις τῶν διαφόρων τόνων τοῦ *τότε*, δηλαδή τῶν τόνων « *πρότερον* », « *ὑστερον* », δι' ὧν ψυχικά γεγονότα χαρακτηρίζονται ὥς παρελθόντα, παρόντα καὶ μέλλοντα, εἰς ἐνότητα. Τοιαύτη δὲ σύνδεσις προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ φορέως πάντων τῶν χρονικῶν τόνων, ἐπομένως καὶ τῶν γεγονότων, εἰς ᾧ συνυπάρχουν οὗτοι μετ' ἄλλων στοιχείων. Εἰς δηλαδή καὶ ὁ αὐτὸς φορεὺς εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ὑπάρχῃ παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος. Διότι, ἂν ἕκαστον γεγονὸς ἐγίνετο συνειδητὸν μόνον, καθ' ἑαυτό, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ σύνδεσις αὐτῶν εἰς ἓν, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ γένεσις τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου. Ὁ φορεὺς οὗτος ἀναμφιβόλως ἐξακολουθῶν νὰ ὑπάρχῃ πέρα παντὸς ἐπὶ μέρους συνειδητοῦ γεγονότος, πέρα πάσης αὐτοῦ μεταβολῆς, ἔχων δὲ τὴν ἰδιότητα νὰ συνάπτῃ αὐτὰ δυνάμει τῶν ἐν αὐτοῖς τόνων τοῦ « *τότε* » εἰς ἐνιαῖον τι ὅλον, μόνον ὁ φορεὺς αὗτος δύναται νὰ βλέπῃ τὸν χρόνον ἐξελισσόμενον πρὸ αὐτοῦ μὲ τὰ ἀλληλοδιαδεχόμενα γεγονότα καὶ τὰς μεταβολὰς αὐτῶν. Τοιαύτην *δύναμιν* ἔχων οὗτος ἀναγκαῖον εἶναι νὰ νοῆται ἅυλος. Αὐτονόητον δὲ εἶναι, ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὸν τὸ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως πάντων τῶν ἀνθρώπων τεθειμένον ὄνομα « *ψυχή* ».

Ἄνευ ψυχῆς, ἥτις συνεχίζει τὴν ὑπαρξίν της ἐν τῇ ἀδιαλείπτῳ ἀκολουθίᾳ τῶν μεταβαλλομένων γεγονότων, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ ἐμπειρικὸς χρόνος. Μόνον, καθόσον ὑπάρχονμεν ἀδιαλείπτως ὥς πνευματικά ὄντα ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῶν γεγονότων, ἔχομεν τὴν ἔννοιαν τοῦ χρόνου¹.

1. Πρὸβ. Th. E r i s m a n n, Allgemeine Psychologie, I. Grundprobleme, σ. 59, 1958.

᾽Ωσαύτως ἡ σύναψις τοπικῶν τόνων τοῦ *πλησίον*¹ εἰς ἐνότητα προϋποθέτει ψυχὴν ὡς ἐνωτικὸν φορέα αὐτῶν. Ἄνευ ψυχῆς οἱ τόνοι οὗτοι, ἂν ἐν γένει ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχουν, θὰ ὑπῆρχον μόνοι, καθ' ἑαυτούς, ἀσύνδετοι. Ὅθεν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑπάρχη ἔννοια τοῦ χώρου.

Τοιουτοτρόπως βλέπομεν, ὅτι ψυχολογικὴ ἔρευνα τοῦ ζητήματος περὶ χώρου καὶ χρόνου ὀδηγεῖ ἀναγκαίως εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ὑπάρξεως ψυχῆς. Ταύτην δὲ ὀφείλομεν νὰ νοήσωμεν ὡς *οὐσίαν*.

Ἐὰν ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας ὀφείλει νὰ γίνεται δεκτὴ ἢ μὴ ἐν τῇ νεωτέρᾳ Φυσικῇ, θὰ ἀποδείξῃ ὀριστικῶς ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Μόλον τοῦτο εἶναι δυνατόν ὑπὲρ τῆς ἐννοίας τῆς οὐσίας νὰ λεχθοῦν τὰ ἀκόλουθα: Ἐν τέλει δηλαδὴ ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ κίνησις. Κίνησις δὲ λογικῶς προϋποθέτει τί, τὸ *ὅποῖον* κινεῖται καὶ τὸ *ὅποῖον* παρὰ τὴν κίνησιν ποιοτικῶς παραμένει τὸ αὐτό. Εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβῃ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς κίνησιν ἄνευ τινὸς κινουμένου;

Γεγονὸς ὅμως ἀναμφισβήτητον κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν εἶναι, ὅτι ἡ ψυχολογία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη ὡς *ἐπιστήμη* ἄνευ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς ὡς *οὐσίας*¹. Διότι μόνον τῇ βοηθείᾳ αὐτῆς εἶναι δυνατόν νὰ ξεκαριβώνωνται καὶ νὰ ἐρμηνεύωνται ψυχολογικὰ ζητήματα, οἷον εἶναι καὶ τὸ περὶ συνάψεως ψυχικῶν στοιχείων τοπικῶν καὶ χρονικῶν εἰς τὰς ἐννοίας χώρου καὶ χρόνου. Εἶναι ἀναγκαία ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς ὡς οὐσίας, ἥτις παραμένει μόνιμος, σταθερὰ ἐν τῇ ροῇ τῶν ψυχικῶν γεγονότων, ἥτις π.χ. κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸ ζήτημα περὶ χώρου καὶ χρόνου εἶναι ὁ φορεὺς τοπικῶν καὶ χρονικῶν τόνων, οἵτινες ἐννοοῦνται ἐπ' αὐτῆς εἰς τὰς οἰκείας ἐννοίας.

Μὲ τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου σχετίζεται καὶ τὸ ζήτημα περὶ τοῦ *νόμου* (ἢ τῆς *ἀρχῆς*) τῆς *αἰτιότητος*. Κατὰ τινος (π.χ. Hume) αἷτιον καὶ αἰτιατὸν δὲν συνδέονται λογικῶς, ἀλλ' ἡ ἀντίληψις δεικνύει εἰς ἡμᾶς κανονικὴν ἐν τῷ χρόνῳ ἀκολουθίαν τῶν γεγονότων οὕτως, ὥστε ἡ ἐπαναλαμβανομένη ἀντίληψις τῆς ὁμοιομόρφου ροῆς τῆς φύσεως δι' ἐθισμού γεννᾷ τὴν πίστιν εἰς πραγματικὴν ἀναγκαίαν συνάφειαν, ἐπομένως εἰς αἰτιώδη σύνδεσιν τοῦ συμβαίνοντος.

Ἄλλα δὲν προτιθέμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς λεπτομερεῖ τοῦ ζητήματος τούτου ἔρευναν.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Μ. ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ

1. Ἰδε σ. 13 - 14 τοῦ βιβλίου ἡμῶν: « Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα », 1959, τρίτη ἔκδοσις.